

Inventarisatie Instrumentarium ruimtelijke kwaliteit door de schalen heen

Onderzoek en analyse

Inventarisatie Instrumentarium ruimtelijke kwaliteit door de schalen heen

Onderzoek en analyse

Federatie Ruimtelijke Kwaliteit

federatie
ruimtelijke
kwaliteit

INHOUD

Inleiding 5

Korte toelichting 1e werklijn:

Inventarisatie beleid en instrumentarium op Rijks- en decentraal niveau 6

Positioneren van kwaliteit 6

Kwaliteitsadvisering 7

Korte toelichting 2e werklijn:

Gesprekken over de werking door de schalen heen 9

Analyse en aanbevelingen 12

Inleiding 12

Inzetten kwaliteitsinstrumentarium 12

Doorwerking kwaliteitsambities, zeven aanbevelingen 14

Reflecties gesprekken 17

Bijlage 1:

Met kwaliteitsinstrumenten sturen op gedeelde waarden 23

Bijlage 2:

Inventarisatie instrumentarium ruimtelijke kwaliteit:

zes gesprekken 39

GESPREK 1

Samenwerken aan de energietransitie 40

GESPREK 2

Het lokale architectuurcentrum als instrument 45

GESPREK 3

Ontwerpend onderzoek voor de omgevingsvisie 50

GESPREK 4

NOVEX-programma en de wooncoöperatie 55

GESPREK 5

Kunst als aanjager van kwaliteit van de leefomgeving 58

GESPREK 6

Kwaliteitsadvisering in de regio:

hoe vertalen we waarden en ambities naar de praktijk? 62

Inleiding

Het College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs heeft de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit opdracht gegeven te onderzoeken hoe de Rijksoverheid ruimtelijke kwaliteit kan bevorderen en welke instrumenten daarbij horen. Dit onderzoek is uitgevoerd langs twee lijnen. Enerzijds is er gekeken welke instrumenten er op Rijks- en op decentraal niveau worden ingezet en hoe deze te categoriseren zijn. Anderzijds is gekeken naar hoe instrumenten die kunnen sturen op kwaliteit in de praktijk doorwerken door de schalen heen, door middel van interviews met een aantal betrokken actoren over hun ervaringen. Deze twee lijnen lichten we kort toe en we sluiten af met een analyse van bevindingen en aanbevelingen.

Korte toelichting 1e werklijn: Inventarisatie beleid en instrumentarium op Rijks- en decentraal niveau

Positioneren van kwaliteit

In december '25 is de inventarisatie 'Met kwaliteit sturen op gedeelde waarden' opgeleverd. Hierin wordt in eerste instantie aandacht gegeven aan het positioneren van kwaliteitsinstrumenten:

- a. Het hart: De titel geeft al weg dat 'sturen op kwaliteit' betekent dat deze instrumenten de taak hebben om gedeelde waarden van de samenleving in het hart te zetten van ruimtelijke keuzes. De inventarisatie zet dan ook deze gedeelde waarden centraal als vertrekpunt voor beleid en praktijk. 'In het hart staan' betekent ook: voor in het proces, vanaf dag een, aan tafel bij alle nieuwe ontwikkelingen.
- b. De Omgevingswet: Goede omgevingskwaliteit is verankerd in de Omgevingswet als maatschappelijk doel en gaat gepaard met een zorgplicht voor iedereen. De Omgevingswet biedt hiervoor een aantal kerninstrumenten waarmee de waarden vertaald worden naar ambities, doelen, processen en regels om omgevingskwaliteit te borgen in het ruimtelijk beleid.
- c. Evenwichtige inzet in het proces: De verschillende fasen in de beleidscyclus, de gebiedscyclus én de projectcyclus kennen verschillende instrumenten die specifiek in die fase geschikt zijn om te sturen op kwaliteit. Van visievorming, naar strategie en het bepalen van doelen, van beleidsdoorwerking tot uitvoering en toetsing: elke fase kent een instrumentarium en behoeft rollen om te inspireren, leren, adviseren en reguleren om zo tot een evenwichtige kwaliteitsaanpak te komen. Kwaliteitssturing en bewustzijn is niet een eenmalig exercitie maar ontstaat geleidelijk en ontwikkelt zich continue.
- d. Een bewuste inzet op een kwaliteitscultuur: Het alleen inzetten van instrumenten voor het resultaat is onvoldoende. Een op kwaliteitscultuur gerichte aanpak vergroot het draagvlak voor sturen op kwaliteit en maakt het een integraal onderdeel van de opgave, doordat alle actoren hun verantwoordelijkheid voor een goede omgevingskwaliteit voelen. In een op kwaliteit gerichte cultuur verandert de positie en houding van de diverse actoren ten opzichte van elkaar ten goede: gericht op een waardevolle, gezamenlijke uitvoering. Zo wordt er eenvoudiger plek gemaakt voor zachte gedeelde waarden zoals gezondheid, identiteit en beleving, naast harde waarden als economische zekerheid en de te behalen kwantitatieve doelen.

- e. **Integrale aanpak:** Met de vele ruimteclaims van de grote opgaven is een kwaliteitsbeleid alleen effectief als meervoudig ruimtegebruik het leidend principe is. Vanuit een integrale en interdepartementale aanpak ontstaat wederzijds begrip, een samenwerking op basis van wederkerigheid en het vinden van koppelkansen. Dit versnelt de besluitvorming doordat er makkelijker draagvlak voor te vinden is.

Kwaliteitsadvisering

Een van de terugkerende vragen bij de inventarisatie was of de kwaliteit-sadvisering, het professionele, bij voorkeur onafhankelijke advies over de realisatie van omgevingskwaliteit, wel thuishoort in deze instrumenteninventarisatie. Kwaliteitsadvies omschrijven als instrument kan de suggestie wekken dat het een optioneel onderdeel is van sturen op kwaliteit. Kwaliteitsadviseurs zijn echter een essentieel onderdeel in de dynamiek van macht en tegenmacht in een goed werkende democratie en vormen een onmisbare schakel bij de realisatie van omgevingskwaliteit binnen onze maatschappelijke opgaven. Binnen alle overheidsorganisaties en door de verschillende schalen heen, is het daarnaast van belang om kwaliteitsadvies goed in te bedden in de verschillende stadia van de cycli. Op die manier versnelt en verbetert het continue zowel de realisatie als de nieuwe beleidsvorming, iets wat we in deze transitietijd hard nodig hebben. Goed ingericht kwaliteitsadvies verbindt beleid aan projecten en vice versa, waardoor de afstand tussen uitvoering en beleid verkleint en het ruimtelijke beleid steeds actueel en effectief kan zijn.

Binnen de beleidscyclus van iedere overheidsorganisatie onderscheiden we drie vormen van kwaliteitsadvisering:

- Strategische advisering richt zich op ambities, visie en beleid, en hoe dat effectief kan landen in werkprocessen en in de inzet van de verschillende instrumenten;
- Procesgerichte advisering adviseert gedurende langere tijd over complexe thema's, gebieden en projecten;
- En de reguliere of toetsende advisering richt zich op concrete initiatieven die binnen het bestaand beleid passen of waarvoor een vergunning wordt aangevraagd. NB – reguliere advisering is het meest effectief als het zo vroeg mogelijk in het proces plaats vindt, als er geen procesadvies heeft plaats gevonden (als dat wel is gebeurd, kan volstaan worden met een check op de gemaakte afspraken).

Deze drie vormen van kwaliteitsadvisering kennen elk een eigen opdracht, competenties en mandaat en vullen elkaar aan in de beleidscyclus. Door de schalen heen zijn deze drie vormen van kwaliteitsadvisering en de onderlinge afstemming binnen en tussen overheidsorganisaties daarbij cruciaal voor een effectieve uitvoering van Rijks- en regionaal beleid op lokaal niveau.

In het planproces zien we een vergelijkbare indeling van de drie verschillende adviesrollen vanuit het perspectief van de initiatiefnemer: de ‘opgavegerichte’ advisering geeft invulling aan de kwaliteitsambities en -randvoorwaarden, de ‘ontwerpgerichte’ advisering bewaakt de kwaliteit van het uit te werken plan en de in de vergunningsfase voorziet de ‘beoordelingsgerichte’ advisering in een formeel advies op basis van democratisch vastgesteld beleid.

Categorisering kwaliteitsinstrumenten

We onderscheiden in de inventarisatie vier categorieën instrumenten: inhoudelijk, juridisch-regelend, financieel-economisch en organisatorisch. Instrumenten kunnen echter ook in meerdere categorieën vallen. De inventarisatie benoemt 78 veel voorkomende en goed te onderscheiden instrumenten, en is daarmee nog niet volledig, omdat specifieke situaties soms om specifieke instrumenten vragen en er daarom ook continue nieuwe instrumenten bedacht en ontwikkeld worden. Ook zijn er veel verschillende benamingen voor hetzelfde instrument.

Korte toelichting 2e werklijn: Gesprekken over de werking door de schalen heen

Om de vraag te beantwoorden hoe kwaliteitssturing en interventies door de schalen heen werken en hoe de instrumenten van de ene schaal aansluiten bij de doelen van de andere hebben we zes gesprekken gevoerd. In deze gesprekken hebben we ervaringen opgehaald vanuit twee of meer actoren die ieder hun eigen perspectief op beleid en uitvoering inbrachten. We hebben gezocht naar ervaringen binnen een breed palet van kwaliteitssturing door de schalen van Rijk, provincie, gemeente en maatschappij. We keken daarvoor naar initiatieven die agenderen en inspireren, waarin meedenken en co-creatie worden gestimuleerd, en naar initiatieven waarin visies werden gevormd en doorwerkten in de planuitwerking en uitvoering. Hieronder staan de interviews kort samengevat.

1. Samenwerken aan de energietransitie

Kristel Lammers – (voormalig) directeur Nationaal Programma Regionale Energiestrategie (RES) en Joris Wijnhoven – Nederlandse Vereniging Duurzame Energie en IMpactnetwerk Bouwcultuur

Duurzaam opgewekte energie is onmisbaar voor het aanpakken van klimaatverandering maar heeft directe invloed op onze leefomgeving. De opwek en opslag vergt aanzienlijke ruimte die ook nodig is voor andere opgaven zoals nieuwe woonwijken, natuurontwikkeling en infrastructuur. Kristel Lammers was zes jaar, tot oktober 2025, directeur van het Nationaal Programma RES. Joris Wijnhoven van de Nederlandse Vereniging Duurzame Energie, en deelnemer van het IMpactnetwerk Bouwcultuur, behartigt de belangen van de duurzame energiesector. Zij bespraken de stap van strategie naar uitvoering in processen: hoe kunnen beleid en industrie bijvoorbeeld samenwerken als het gaat om ruimtelijke kwaliteit? Welke andere actoren horen hierbij: wie kan en wil meedoen?

2. Het lokale architectuurcentrum als instrument

Marten Kuijpers - beleidsmedewerker gemeente Tilburg en
Henriëtte Sanders – programmamaker CAST, Centrum voor Architectuur en Stedebouw Tilburg e.o.

Marten Kuijpers werkt binnen de gemeente Tilburg aan het uitvoeringsplan Omgevingskwaliteit, waarin een samenwerking met CAST een belangrijke link legt met het maatschappelijke debat over ruimtelijke kwaliteit en de bebouwde omgeving. Met inzet van een rijk instrumentarium, waaronder het stadsatelier, ontwerplabs en een prijsvraag staat CAST midden in de maatschappij en ruimtelijke ontwikkelingen. Hoe werkt deze samenwerking beide kanten op, wat hebben ze nog

van elkaar nodig en hoe ziet de toekomst eruit? In dit gesprek komt het belang en de toegevoegde waarde van een goede kwaliteitscultuur naar voren.

3. Ontwerpend onderzoek voor de omgevingsvisie

Thijs Arts - provincie Limburg en Anne Seghers - RUIMTEVOLK

In de provincie Limburg herkenden gemeenten hun lokale identiteit niet in het ontwerp van de provinciale omgevingsvisie. Om dit beter in kaart te brengen, heeft de provincie daarop ontwerpend onderzoek ingezet in drie regio's: Noord-, Zuid- en Midden-Limburg. De grote regionale vraagstukken rondom water, natuur, landbouw, energie en verstedelijking zijn daarbij in samenhang met de lokale identiteit vormgegeven om herkenbare, wenkende en gebiedsgerichte antwoorden te formuleren. RUIMTEVOLK heeft de gemeenten en hun maatschappelijke partners hierbij begeleid. Hier zie je hoe goede strategische advisering door de verschillende (regionale en lokale) schalen heen werkt.

4. NOVEX-programma en de wooncoöperatie

Rob van Zwet - adjunct afdelingshoofd Novex provincies, Hanna Lára Pálsdóttir – Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Saskia Groenwoud Koers – programmanager Novex gebieden en Joost van Alkemade – wooncoöperatie Soesterhof

In de spoorzone van Amersfoort is het wooncollectief Soesterhof ontwikkeld. Duurzaam, sociaal, natuurinclusief én betaalbaar wonen met sociale huur- en koopwoningen. Het project werd mogelijk doordat de Nederlandse Spoorwegen grond toewees aan dit initiatief. Zouden dit soort initiatieven niet makkelijker uitvoerbaar moeten zijn door bijvoorbeeld voorrang bij landuitgifte aan bewonersinitiatieven? Hoe kan de maatschappelijke opgave vaker centraal worden gesteld in de grondpolitiek? Dit gesprek gaat in op hoe er door de schalen heen ruimte gemaakt kan worden voor bewonersinitiatieven die bijdragen aan de kwaliteit van de leefomgeving.

5. Kunst als aanjager van kwaliteit van de leefomgeving

Bruno Doedens – landschapsarchitect en kunstenaar en Klaas Sietse Spoelstra - strategisch adviseur transitie en verandering

In 2022 liepen er meer dan 1.000 grote en kleine bomen door de binnenstad van Leeuwarden. De traag bewegende kunstinstallatie van Bosk vestigde de aandacht op de noodzaak om anders naar de relatie tussen mens en natuur te kijken. Vanuit het project Bosk onderzoeken we hoe kunst in de leefomgeving invloed kan hebben op de kwaliteit van de leefomgeving, een aanjager kan zijn voor het benodigde maatschappelijke debat over ruimtelijke keuzes die voorliggen, en de betrokkenheid van burgers bij hun leefomgeving kan stimuleren. Welke ruimte en welke steun is er nodig om dit soort initiatieven een stevige positie te geven in transitie in het ruimtelijk domein? Hoe krijgen we meer Bosk-achtige initiatieven in Nederland?

6. Kwaliteitsadvisering in de regio: hoe vertalen we waarden en ambities naar de praktijk?

Enno Zuidema - regiobouwmeester Nationaal Coördinatiecentrum Groningen, Ben van der Meer - stadsbouwmeester gemeente Groningen, Dianne Maas – bouwmeester Versterkingsopgave gemeente Groningen, Dorien Fröhling - directeur Libau, regionale kennis- en adviesorganisatie, Henny Bruynzeel - strateeg Libau en Mary Jorritsma - afdelingshoofd stadsontwikkeling gemeente Groningen

In de provincie Groningen komen door de enorme versterkingsopgave een groot aantal maatschappelijke opgaven in een snelkookpan in de uitvoering bij elkaar. De deelnemers bespreken de benodigde governance voor ruimtelijke kwaliteit door de schalen heen. Hoe sluit je dat goed op elkaar aan? Van procesadvies bij de grotere opgaven, naar strategische advisering, naar reguliere advisering: hoe kenmerkt de inrichting van het regionale kwaliteitsadvies zich? In een gesprek met deze ankers van kwaliteitsadvies in Groningen onderzoeken we hoe op ruimtelijke processen gestuurd wordt, hoe ze vormgeven aan kwaliteitsambities en ervoor zorgen dat de wettelijke zorgplicht voor kwaliteit doorwerkt in ieders leefomgeving.

Analyse en aanbevelingen

Inleiding

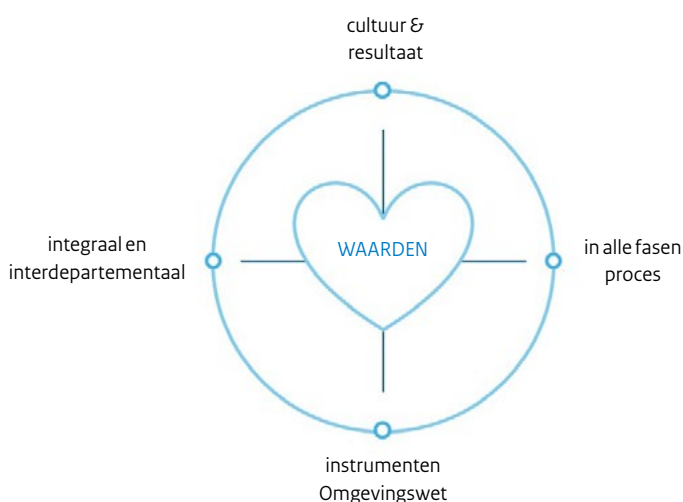
De nationale ambities voor een goede omgevingskwaliteit waren wellicht niet eerder zo hoog als nu. Nu de nieuwe *Nota Ruimte* voorligt is het de vraag hoe de Rijksoverheid die ambities kan waarmaken. Hoe kan het Rijk sturen op kwaliteit van de leefomgeving en welk instrumentarium is er nodig om deze door de schalen heen te laten landen bij lokale overheden en op de plek van de mensen?

Aan de hand van de inventarisatie kunnen we een aantal aanbevelingen doen over het inzetten van het instrumentarium wat er al is. Aan de hand van de zes gesprekken laten we ook zien waar nog sturing nodig is om tot een goede kwaliteit van de leefomgeving te komen.

Inzetten kwaliteitsinstrumentarium

Aan de hoeveelheid instrumenten ligt het niet. We hebben er maar liefst 78 meegenomen in dit onderzoek en dan zijn we nog niet eens volledig. Om deze instrumenten echter effectief in te zetten, moeten een aantal vragen beantwoord worden: welke set instrumenten past bij de maatschappelijke opgave en schaal? Hoe zorg je voor een samenstelling die het doel dient en samenwerking door de schalen heen stimuleert? Dat begint met het denken over het positioneren van kwaliteitsambities en -prioriteiten. Kwaliteitsinstrumenten zijn daarbij een middel, een middel om gedeelde waarden te beschermen en/of behalen bij het werken aan maatschappelijke opgaven. Het beantwoorden van deze vragen en het effectief positioneren van de instrumenten is de kern van goed strategisch advies over omgevingskwaliteit.

Positioneren kwaliteitssturing

Gedeelde waarden als vertrekpunt

Sturen op omgevingskwaliteit begint bij gedeelde waarden: wat vinden we belangrijk voor een plek, nu en in de toekomst? Denk aan herkomst, gebruik, beleving en toekomstwaarde¹ of de acht criteria van Davos²: governance, functionaliteit, milieu en duurzaamheid, economie, inclusiviteit en diversiteit, context, genius loci en schoonheid. Deze waarden zijn contextafhankelijk (tijd en plek) en vragen daarom altijd om een gezamenlijke dialoog en afweging. Ze vormen het hart van keuzes in beleid én uitvoering. En dat betekent ook dat ze bij iedere ontwikkeling, vanaf het begin tot het eind, in beeld (zouden moeten) zijn.

De basis: instrumenten Omgevingswet

In de Omgevingswet is omgevingskwaliteit verankerd als maatschappelijk doel, met een zorgplicht voor iedereen. Omdat kwaliteit in het verleden vaak onder druk stond van kortetermijnbelangen, vraagt dit nu om structurele borging. Kwaliteit ontstaat niet vanzelf uit het proces – ze moet actief worden gestuurd op basis van de gedeelde waarden. Daarvoor is een evenwichtige mix en samenhang van kwaliteitsinstrumenten noodzakelijk. De Omgevingswet voorziet in een aantal kerninstrumenten waarmee waarden vertaald worden naar ambities, visies, doelen, processen en regels. Deze set instrumenten vormt de basis van alle overheden om te sturen op kwaliteit.

Cultuur & Resultaat, een evenwichtige mix van formele en informele instrumenten

Het palet aan kwaliteitsinstrumenten is breed met juridische-regelgevende, financieel-economische, organisatorische en inhoudelijke vormen. Sommige instrumenten zijn uitnodigend en stimulerend, andere juist meer formeel en dwingend ('de wortel en de stok'). Formele instrumenten zijn verankerd in besluitvorming en leggen via wettelijke kaders, regels of afspraken verplichtingen op, terwijl informele instrumenten via overleg, inspiratie en overtuigingskracht het gedrag (denken en handelen) beïnvloeden. Bij ruimtelijke interventies zijn beide nodig; kaders én het ontwikkelen van voorstellingsvermogen.

Kwaliteitsinstrumenten richten zich zowel op de fysieke leefomgeving (de harde kant) als op de cultuur van draagvlak, betrokkenheid en bewustzijn (de zachte kant) – regelmatig zelfs op beide tegelijkertijd. Ze sturen niet alleen op het eindresultaat van plannen, maar ook op het proces en op het versterken van een cultuur waarin kwaliteit een vanzelfsprekend onderdeel van het handelen is. Een kwaliteitscultuur ontstaat niet vanzelf, maar moet bewust worden georganiseerd. Alleen met een evenwichtige mix kan er een samenhangend kwaliteitsbeleid ontstaan, het kwaliteitskwadrant van José van Campen en Sandra van Assen vormt hier een kompas in.

In alle fasen van het proces, inbedding in beleids- en projectcycli
Kwaliteitsinstrumenten hebben een plek in alle fasen van de beleids- en projectcyclus. Ze ondersteunen de werking van de kerninstrumenten van de Omgevingswet (zoals omgevingsvisie, omgevingsplan, vergunning) en maken aanvullende sturing op kwaliteit mogelijk. Voor een blijvende werking zijn continuïteit en goede afstemming tussen beleids- en projectniveau essentieel. Een deel is onmisbaar voor consistente kwaliteitsborging, bijvoorbeeld deskundige kwaliteitsadvisering om ambities naar uitvoering te laten doorwerken.

Integrale aanpak

Effectief kwaliteitsbeleid vereist een integrale, gezamenlijk gedragen aanpak. Alleen achteraf plannen toetsen op kwaliteit is onvoldoende effectief; van meet af aan moet een brede, gedeelde ambitie bestaan, gebaseerd op de gezamenlijke waarden en een duidelijk kwaliteitsbewustzijn. Een integrale procesbenadering – waarin vakdisciplines, belangen en stappen op elkaar worden afgestemd en samenkomen – zorgt voor wederzijds begrip en meerwaarde, vergroot het draagvlak en versnelt de besluitvorming.

Een duurzame kwaliteitscultuur

Door het stelselmatig inzetten van kwaliteitsinstrumenten en een integrale aanpak – gebaseerd op gedeelde waarden – ontstaat een duurzame cultuur van kwaliteit, waarin kwaliteit een vanzelfsprekend vertrekpunt is. Niet alleen het eindresultaat verbetert, maar ook de manier van samenwerken. Elke ruimtelijke ingreep kan zo iets extra's toevoegen aan de fysieke leefomgeving, maar ook bijdragen aan betrokkenheid, legitimiteit en draagvlak als blijvend fundament voor noodzakelijke transitie. Een duurzame kwaliteitscultuur draagt eraan bij dat bewoners en gebruikers zich thuis voelen en zich verantwoordelijk voelen voor de kwaliteit van hun leefomgeving.

Doorwerking kwaliteitsambities, zeven aanbevelingen

Aan de hand van de zes gevoerde gesprekken doen we een aantal aanbevelingen voor verbetermogelijkheden van het bestaande instrumentarium en waar het Rijk impulsen kan geven op de doorwerking van kwaliteitssturing. Samengevat komen we op de volgende zeven aanbevelingen:

1. Bevordering van het goede, op landelijk en lokaal niveau

Instrumenten en beleid zijn middelen om gedeelde waarden te ondersteunen. Het is een taak van het Rijk om ervoor te zorgen dat de middelen het doel niet in de weg staan. De Omgevingswet beoogt niet alleen het waarborgen van de kwaliteit van de fysieke leefomgeving. De wet wil ook ruimte maken voor ontwikkelingen die een invulling geven aan de maatschappelijke vraagstukken. Dit betekent voor overheden

een andere houding naar burgers en bedrijven met initiatieven. Het 'ja, mits'-principe, in plaats van het 'nee, tenzij'-principe. Dit vraagt van de overheid dat er ruimte gemaakt wordt naast het bestaande beleid, naast de vastgestelde plannen, om na te denken over noodzakelijke kaders en mogelijkheden voor het opstellen van algemene regels of juist helemaal geen regels, voor initiatieven van burgers en bedrijven, als daarmee het goede wordt bevorderd.

Dat vraagt om een vernieuwd planologisch-juridisch instrumentarium (naast de harde norm die het ongewenste voorkomt, een set van open beleidsregels met een procedure van stimulansen om het gewenste te bevorderen) en om een cultuurverandering bij overheden (van het toetsen en handhaven van normen, naar uitnodigen, stimuleren en vertrouwen). Op die beide sporen is nog onvoldoende voortgang geboekt. Zet daarom in op zowel het bevorderen van nieuwe instrumenten als op de cultuurverandering die erbij hoort.

2. Bouw aan de doorontwikkeling van de kerninstrumenten

De kerninstrumenten van de Omgevingswet bieden een basis van kwaliteitsborging op schaalniveau. Wat mist is een vanzelfsprekend instrumentarium dat de doorwerking borgt van nationaal, via provinciaal naar lokaal en weer terug. Bouw hieraan mee en vraag hier inzet van alle betrokken actoren op. Zowel het juridisch regelen van het aansluiten op elkaars doelen als het cultureel verankeren van ambities helpt om nationale ambities waar te maken.

3. Stimuleer wederkerigheid vanuit sterke participatie

Het is geven en nemen in de strijd om de ruimte, maar de stip op de horizon is het gedeelde algemeen belang. De overheid is hoeder van het algemeen belang, maar is niet de eigenaar. Ook burgers en ondernemers mogen aangesproken worden op hun bijdrage aan het publieke belang. Van het collectief mag verwacht worden dat optimale inspanning geleverd wordt om de schade voor individuen te beperken en onevenredige schade billijk te vergoeden. Van burgers en ondernemers mag verwacht worden dat er begrip is voor het feit dat schade voor enkelen ondergeschikt is aan het belang van velen. Begrip en inzicht voor de voor- en nadelen van publieke projecten start met betekenisvolle participatie, en groeit in co-creatie en/of gedeeld eigenaarschap. Naast het stimuleren van participatie is het daarbij van belang dat er een cultuur van waardering is voor het bereiken van maatschappelijke impact. Zet bijvoorbeeld in op een audit die niet alleen op doelbereik afrekent maar ook op het versterken van de robuustheid, veerkrachtigheid en het adaptieve vermogen van leefomgevingen.

4. Draag het belang van omgevingskwaliteit in het hart van alle opgaven uit

Sectorale belangen staan in dienst van het brede algemene belang. Door op nationaal niveau kwaliteitsambities hoge prioriteit te geven in de maatschappelijke opgaven, bijvoorbeeld door goede omgevingskwaliteit expliciet als dubbel-doelstelling op te nemen in alle nationale programma's, ondersteun je provinciale en lokale volksvertegenwoordigers om ook in eigen beleids- en projectpraktijk aandacht te schenken aan de kwaliteitsambities. Zo kunnen ze meer lef tonen in hun handelen en ruimte creëren voor inspraak en initiatieven van burgers, bedrijven en maatschappelijke partijen. Dit draagt bij aan de ontwikkeling van een gezonde bouwcultuur.

5. Creëer ruimte voor experiment en falen

Veel hoopvolle projecten en bewonersinitiatieven worden belemmerd door rigide regels die verhinderen dat het gewenste initiatief tot stand komt. Generieke aanbestedingsregels bijvoorbeeld, of onwrikbare parkeernormen, of normen voor woningdifferentiatie en percentages 'betaalbaar'. Het is wenselijk dat er ruimte is om daarvan bij een experiment af te kunnen wijken – en in de evaluatie daarvan te besluiten of de generieke eis gehandhaafd dient te worden.

Experimenteren is ook nodig omdat de toekomst onvermijdelijk anders is dan het verleden en we het nieuwe niet kennen. Bij experimenteren hoort ook ruimte om te falen, juist omdat onvoorspelbaar is of een verhoopte innovatie ook het beoogde effect zal hebben. Ook de overheid zal dus bij gebiedsontwikkeling de mogelijke faalkosten moeten meebegroten, zoals ook marktpartijen doen.

6. Zet in op brede kwaliteitsadvisering

Er is een grote behoefte aan goede en gezamenlijk vormgegeven strategische kwaliteitsadvisering (op lokale en regionale schaal), die democratische besluitvormers inspireert om bovenstaande vijf aanbevelingen te vertalen naar ambities, beleid, werkprocessen en instrumenten die ingezet worden in de uitvoering.

7. Vraag aandacht voor monitoren en handhaven

Het nationale belang en het wettelijke doel van goede omgevingskwaliteit is in handen gelegd van medeoverheden, met name van gemeenten. Maar er bestaat geen mechanisme om vast te stellen of gemeenten aan deze zorgplicht voldoen. Wanneer zij het nationale belang met voeten treden volgt er geen sanctie, sterker nog: het wordt niet eens opgemerkt omdat er geen meetinstrument bestaat. Nu is het meten van een goede omgevingskwaliteit inherent onmogelijk (kwaliteit is immers het 'streven naar steeds beter'), maar het meten van de inspanningen en de beleidsinzet voor kwaliteit is wel degelijk mogelijk. Ook het Planbureau voor de Leefomgeving bepleit het monitoren van 'goede omgevingskwaliteit'.

Reflecties gesprekken

Gesprek 1

Samenwerken aan de energietransitie

Op weg naar wederkerigheid: als je wilt dat mensen de nadelen van een transitie voor lief nemen, dan mogen zij van de producenten verlangen dat ze er alles aan doen om die nadelen te minimaliseren.

In dit gesprek zien we de spanning tussen de urgentie van het maatschappelijke belang van de energietransitie, het afkalvende burgerschap en de druk op de kwaliteit van de leefomgeving. Het gaat over het accepteren van kwaliteitsverlies omdat het urgente maatschappelijke belang nu eenmaal heel groot is; over de onmacht van het openbaar bestuur om in de grote complexiteit te definiëren wat het hogere algemeen belang is waar we voor te kiezen hebben, opdat burgers begrijpen waarom ze iets slikken moeten. De definitie van wat op een bepaald moment en in een bepaald domein het algemeen belang is, is per definitie politiek. Wat er nodig is, is een beroep op samenwerking in wederkerigheid.

Feitelijk ontbreekt het ons aan geloofwaardige *instrumenten om die wederkerigheid vorm te geven*. Er zijn een aantal randvoorwaarden: maak duidelijk dat het publieke belang weliswaar van individuen vraagt om iets van hun eigenbelang op te geven, maar maak ook duidelijk dat het publieke belang uiteindelijk ook hun eigenbelang dient. Je mag van overheid en ondernemers verwachten dat zij zich tot het uiterste inspannen om de nadelen te minimaliseren en onevenredige schade bij individuen billijk te compenseren. Het is aan de rechter om te bepalen of de geboden compensatie billijk is. Toetsende instrumenten of inspanningsverplichtingen om te bepalen of het nadelige gevolg van een ingreep echt geminimaliseerd wordt, helpen. Een veel steviger *participatieproces, met juridisch gewicht*, zou een oplossing kunnen bieden.

Het is te makkelijk om te accepteren dat batterijen nu eenmaal ruimte innemen en dat ze lelijk zijn. Het is nodig en mogelijk om veel intensiever na te denken over *de vormgeving en plaatsing* van trafohuisjes, batterijen, zonnevelden en (tot op zeker hoogte) windmolens. Denk aan de windmolentjes van EAZ Wind bv, of de molens die 'leunen' op de wind van Fabrications, maar vooral geïntegreerde oplossingen: een combinatie van zonnepark met recreatie, sport, biodiversiteit, zonnepanelen op palen of vormgegeven als bomen, kunnen de nadelen minimaliseren.

Gesprek 2

Het lokale architectuurcentrum als instrument

Het wordt al snel duidelijk in dit gesprek dat de twee partijen, de gemeente Tilburg en CAST, heel goed weten wat zij van elkaar nodig hebben en dat zij elkaar met enige regelmaat opzoeken. De gemeente Tilburg heeft het samenwerken in hun *Uitvoeringsplan Omgevingskwaliteit* tot speerpunt gemaakt en is dus voor een goede uitvoering afhankelijk

van een samenwerking met en de participatie van burgers, ondernemers en maatschappelijke partijen. CAST is een platform of hub waar ontwerpers, ondernemers, bewoners, maatschappelijke partijen e.a. elkaar in een vrije omgeving kunnen ontmoeten om het te hebben over de ruimtelijke kwaliteit van de bebouwde omgeving in Tilburg en de regio.

Dat Tilburg nog niet zo lang geleden een underdog uitstraling had, laat zien dat 'verandering' een kwestie van de juiste persoon op de juiste plek kan zijn. Bijvoorbeeld een wethouder die goed begrijpt hoe je een stad in transitie op de juiste manier met kwaliteit ontwikkelt kan een wereld van verschil maken. Nu de resultaten van dit beleid zichtbaar worden, ontstaat een breed gedeeld gevoel van trots op de stad en de eerste tekenen van een bouwcultuur. Het verstevigen en laten bloeien van deze cultuur, is iets waar een lokaal architectuurcentrum een belangrijke bijdrage aan kan leveren. Het valt op dat die ambitie niet zo duidelijk aanwezig is bij CAST of de gemeente. De maatschappij heeft, op stedelijke en op regionale schaal, behoefte aan een plek, een 'vrije ruimte', waarbinnen netwerken gevormd kunnen worden om handen en voeten te geven aan de integrale opgaven, juist in combinatie met ontwerpkracht. Het zou goed zijn als de gemeente en CAST hier dus de handen ineenslaan en met elkaar onderzoeken hoe ze dit het beste kunnen organiseren en faciliteren. Het Rijk en de decentrale overheden doen er goed aan de lokale architectuurcentra expliciet de mogelijkheden en positie te geven om de boven- en onderstroom goed aan elkaar te verbinden. Daarbij is het uiteraard belangrijk dat het architectuurcentrum het onafhankelijke en informele instituut kan blijven, dit is juist zijn sterkte.

Gesprek 3

Ontwerpend onderzoek voor de omgevingsvisie

Uit het gesprek met Thijs Arts (provincie Limburg) en Anne Seghers (RUIMTEVOLK) zien we hoe ontwerpend onderzoek kan helpen om een breed gedeelde visie te vormen. Het is een instrument om te onderzoeken wat je zou willen. De visie zelf bevat dan de keuzes die op grond van dat proces gemaakt worden: 'dit is, gegeven de mogelijkheden en beperkingen van wat er kán, de toekomst die we willen.' Een gebieds-DNA is dan cruciaal als bouwsteen zodat de toekomst gebouwd wordt op de culturele herkomstwaarde en de duurzaamheid geborgd is omdat keuzes passen bij de regionale bodem- en watercondities.

De stappen die hier ontbreken zien we ook. Zo is er geen *waardering* ingebouwd van het gebieds-DNA – en dat is nodig om te identificeren wat versterkt kan worden en waar afscheid van genomen moet worden. De identiteit is het uitgangspunt van de ontwerpopdracht, maar stelt niet de vraag of die identiteit voldoende aansluit bij waarden van waaruit het gebied wil bewegen.

Er is minder geïnvesteerd in *participatie en eigenaarschap* van de diverse sectoren in de visie: dat is de belangrijkste reden waarom de overkoepelende visie niet door de sectoren eigen is gemaakt. Ze vinden het gemeenschappelijke minder belangrijk dan het sectorale. Dat doorbreek je alleen door de overkoepelende visie ook echt gemeenschappelijk te maken.

Opmerkelijk is ook de kennelijke noodzaak om bij plantoetsers van provinciale vergunningen de vraag neer te leggen hoe de vergunning ‘past bij wat we als provincie willen’. Hier ontbreekt nog de participatieplicht: het verlenen van een vergunning is geen check meer of dat wat er wordt voorgesteld niet verboden of ongewenst is, het moet altijd gaan over de vraag of het wel gewenst is, zowel in relatie tot de toekomstvisie als in relatie tot de belangen en wensen van ‘de omgeving’.

Van belang is de vertaling van ontwerpend onderzoek in de visie, en de vertaling van de visie naar de uitvoering. Een mogelijke *weeffout in de Omgevingswet* is dat de omgevingsvisie (NOVI, POVI, GOVI)³ voor elke bestuurslaag wettelijk verplicht is, maar nergens doorwerkt. De visie is slechts bindend voor het bestuursorgaan dat de visie heeft opgesteld, niet voor inwoners, niet voor ondernemers, niet voor andere overheden. Zij wordt pas bindend als er een doorvertaling gemaakt wordt naar uitvoeringsinstrumenten. Bij een POVI moet de visie landen in provinciale verordeningen (voor de onderwerpen waar de provincie bevoegd gezag is), in provinciale programma’s en in instructieregels waarmee de provincie kan afdwingen dat het provinciale beleid wordt opgenomen in gemeentelijke omgevingsplannen.

Gemeentelijke omgevingsvisies hebben ook slechts betekenis als ze vertaald worden in lokale beleidsinstrumenten: vergunningsvoorwaarden, goot- en nokhoogtes en rooilijnen in het omgevingsplan en open normen in gemeentelijke beleidsregels (‘gevels van biobased materiaal’ bijvoorbeeld). De plantoetsers en de gemeentelijke adviescommissie waar het in het interview over gaat, hebben met een POVI en zelfs met een GOVI *geen juridisch instrument* in handen om een vergunningaanvraag/bouwplan op af te wijzen.

Gesprek 4

NOVEX-programma en de wooncoöperatie

Een gesprek waarbij de afstand in schaal en beleving ver uit elkaar liggen. Binnen het NOVEX-programma worden in een triple-helix-constructie strategische agenda’s voor de grote opgaven in de gebieden uitgewerkt. Het burgerinitiatief daarentegen ploetert langs de ambtelijke kaders van de gemeente om tot een wooncoöperatie te komen die een brede maatschappelijke bijdrage levert aan betaalbaar, sociaal en gezond wonen, biodiversiteit en de energietransitie. Het vraagt op dit moment veel moed en doorzettingsvermogen van burgers om tot dit soort waardevermeerderende constructies te komen en de bijdrage die deze inspanning levert aan juist de NOVEXgebieden is nagenoeg onopgemerkt. Dat moet anders vinden alle gesprekspartners.

De vraag wordt gesteld of er top-down een vrije ruimte gemaakt kan worden om lokaal eigenaarschap van 'het goede' te stimuleren. Het is goed om te zien dat er, ondanks de afstand tussen de systeemwereld van de NOVEX en de uitvoering in wijken, bij beide het besef leeft dat dit inderdaad nodig is. Dit dient dan ook een concreet en vast onderdeel te zijn van strategieën door de schalen heen.

Het integrale en interdepartementale denken en werken is nog geen standaardpraktijk en iets waar gemeenten, net als alle andere overheidslagen, mee worstelen. Vanuit het Rijk wordt nog altijd sectoraal voorgesorteerd waardoor er door de schalen heen systemen en initiatieven vastlopen. In Soesterhof worden niet de verschillende opgaven centraal gezet, maar de vragen: wat is hier nodig en hoe kunnen we maatschappelijke meerwaarde creëren? staan centraal en daaraan worden vervolgens de opgaven verbonden. Dat is de denkrichting die ook regionaal meer op zou leveren. Je bevordert zo het goede, in lijn met de intentie van de Omgevingswet. Lokaal en regionaal draag je hier als overheid aan bij door dit te faciliteren en te ondersteunen met passend beleid (zoals bijvoorbeeld actief grondbeleid), subsidies en het laten meewegen van het maatschappelijk rendement bij initiatieven. Ook bij het opstellen van de investeringsagenda van het NOVEX-gebied is het robuuster om het maatschappelijk rendement mee te laten wegen dan om te voorzien in een 'impulsbudget' ten behoeve van ruimtelijke kwaliteit. Zo'n soort kers op de taart loopt het risico als eerste te sneuvelen in de harde economisch gedreven keuzes die gemaakt worden. Daarnaast is het stellen van doelen op kwaliteit niet iets extra's, maar de basis van een goede bouwcultuur.

Gesprek 5

Kunst als aanjager van kwaliteit van de leefomgeving

Het culturele programma Arcadia bood in 2022 de voedingsbodem om het 'krankjorum' project Bosk te laten ontstaan: 1.000 wandelende bomen. De waarde van dit project staat buiten kijf en Bosk wordt daarom natuurlijk alom geprezen.

In dit geval was er een cultureel programma nodig om dit uitzonderlijke mogelijk te maken. Maar het illustreert wat er kan gebeuren wanneer cultuur boven de gevestigde belangen gesteld wordt. Het is ontzettend zonde en een vorm van verspilling van potentie en talent dat dit zo zelden mogelijk wordt gemaakt, want het levert iets essentieels op: radicale verbeelding leidt tot beroering bij burgers, betrokkenheid bij de leefomgeving en sociale activatie. De maatschappelijke transities worden van belang bij burgers; opeens wordt voelbaar dat de veranderingen onze cultuur raken en dat je uitgenodigd bent je daartoe te verhouden. Die sociale activatie is nodig voor betrokkenheid bij de eigen leefomgeving.

Verbeeldingskracht en het ontwikkelen daarvan verdienen een eigen programma. In een tijd waar de oude functionaliteiten niet meer werken om de benodigde transities goed uit te voeren is er ruimte nodig

voor experiment, falen en radicale verbeelding. Daarvoor is budget nodig, met zo min mogelijk eisen en beperkingen die de creativiteit remmen. Er is (bestuurlijke) lef voor nodig.

Gesprek 6

Kwaliteitsadvisering in de regio: hoe vertalen we waarden en ambities naar de praktijk?

De Omgevingswet vraagt om een vroegtijdige positionering van kwaliteitsadvies, zowel ten aanzien van beleid als van de uitvoering. De wet heeft daarbij de gemeentelijke adviescommissie facultatief gemaakt (maar niet tandoos), terwijl alle andere rollen van kwaliteitsadviseurs lokaal en provinciaal naar eigen inzicht worden ingevuld. Niet het Rijk, maar de lokale en regionale context zijn leidend voor de inrichting. Mooi voorbeeld daarvan is Groningen, blijkens de verscheidenheid en dichtheid van kwaliteitsadviseurs, waar kennelijk de toegevoegde waarde wordt gezien om kwaliteitsadvisering breed en ingebed in de hele beleidscyclus lokaal en provinciaal te regelen.

Wat daarbij opvalt, is dat er een analyse ontbreekt van de rollen die nu door de verschillende kwaliteitsadviseurs worden uitgevoerd en hoe ieder zich tot elkaar verhoudt. Zo'n analyse kan zichtbaar maken waar de gaten zitten en waar overlap kan ontstaan. Dit is iets wat de 'kwaliteitsketen' heel goed met elkaar kan maken. Het gesprek over ieders rol en taak in relatie tot de beleidscyclus en andere overheidslagen zelf zal al leiden tot heldere afspraken, afstemming en diplomatie wanneer posities (deels) overlappen. Het legt de vinger op de zere plek van het ontbreken van een herkenbare structuur. Daarbij kan het helpen om het kwaliteitskwadrant van Sandra van Assen en José van Campen te gebruiken om de overlap en omissies te identificeren.

Optimaliseer wat er al is door bijvoorbeeld een maandelijks geïnstitutionaliseerd overleg. Een dergelijk overleg kan als uitgangspunt meekrijgen dat de adviezen van alle verschillende adviseurs elkaar versterken en niet tegenwerken. Met het juiste mandaat op de juiste plek kunnen er in dit overleg ook knopen doorgehakt worden, zonder dat daarvoor eerst toestemming nodig is van hogerhand.

Een brede kwaliteitsketen als in Groningen kan alleen goed werken als er regelmatig ontmoeting en samenwerking is tussen de adviseurs, en er door deze afstemming geen tegenstrijdige adviezen naar de verschillende besluitvormende organen (B en W, raad, Staten) gaan. Hiermee zorg je er ook voor dat je als kwaliteitsadviseurs niet tegen elkaar uitgespeeld wordt.

Waar strategische advisering ontbreekt - in toenemende mate in veel kleine en middelgrote gemeenten - klinkt steeds nadrukkelijker de oproep tot meer bouwmeesters. Daarvoor moeten de verschillende rollen in het kwaliteitsadvies goed in ogenschouw genomen worden. In het kwaliteitsstelsel heb je strategische kwaliteitsadviseurs nodig, procesadviseurs en klassieke (reguliere) adviseurs in de adviescommissie. Dat kan in gescheiden functies, maar hoeft niet (zoals in Amsterdam: de

Adviescommissie Ruimtelijke Kwaliteit adviseert op hoofdlijnen over beleidsontwikkelingen - strategisch -, helpt ook als Kwaliteitsteam bij gebiedsontwikkelingen, en deelcommissies beoordelen vergunningsaanvragen, terwijl de ambtenaren de kleine plannen, sneltoetsplannen en plannen waarover het commissie-oordeel al bekend is, beoordelen). Het kan in één orgaan, mits duidelijk is welke pet het orgaan in een bepaalde fase op heeft en de benodigde onafhankelijkheid goed geborgd is. Dit voorkomt in elk geval dat gebiedsontwikkelaars te maken krijgen met tegenstrijdige kwaliteitsadviezen. Blijf met elkaar in gesprek over wie wat doet, maar ook waarom: welk advies wordt met welke argumentatie gegeven, en wat is er nodig om dat vroegtijdig samen te brengen?

De Omgevingswet eist dat bij iedere ruimtelijke ontwikkeling een 'goede omgevingskwaliteit' blijft bestaan of ontstaat, maar niet meer dan dat: wat dat is en hoe dat moet, is aan de uitvoerende partijen. Wat handig zou kunnen zijn, is als er op regionale schaal een convenant tussen provincie, gemeenten en waterschap wordt opgesteld waarin zij elk aangeven te werken aan die omgevingskwaliteit (waar gaat het over, welke procesafspraken zijn daarvoor nodig en hoe monitoren we dat?). Ook het starten van citizen science door 'waardemeting' onder burgers en professionele partners is bruikbaar. Bijvoorbeeld in de vorm van enquêtes over de waardering van gerealiseerde projecten, of met behulp van swipocratie. Dit kan bijdragen aan de monitoring van de sturing op kwaliteit.

1 Uit: Ruimtelijke kwaliteit in het kort, [MooiNL Magazines: 4 series, 36 reportages](#)

2 Davos Baukultur Quality System: [About the Davos Baukultur Alliance](#)

3 Nationale Omgevingsvisie, Provinciale Omgevingsvisie, Gemeentelijke Omgevingsvisie

BIJLAGE 1:

Met kwaliteitsinstrumenten sturen op gedeelde waarden

Inhoudsopgave

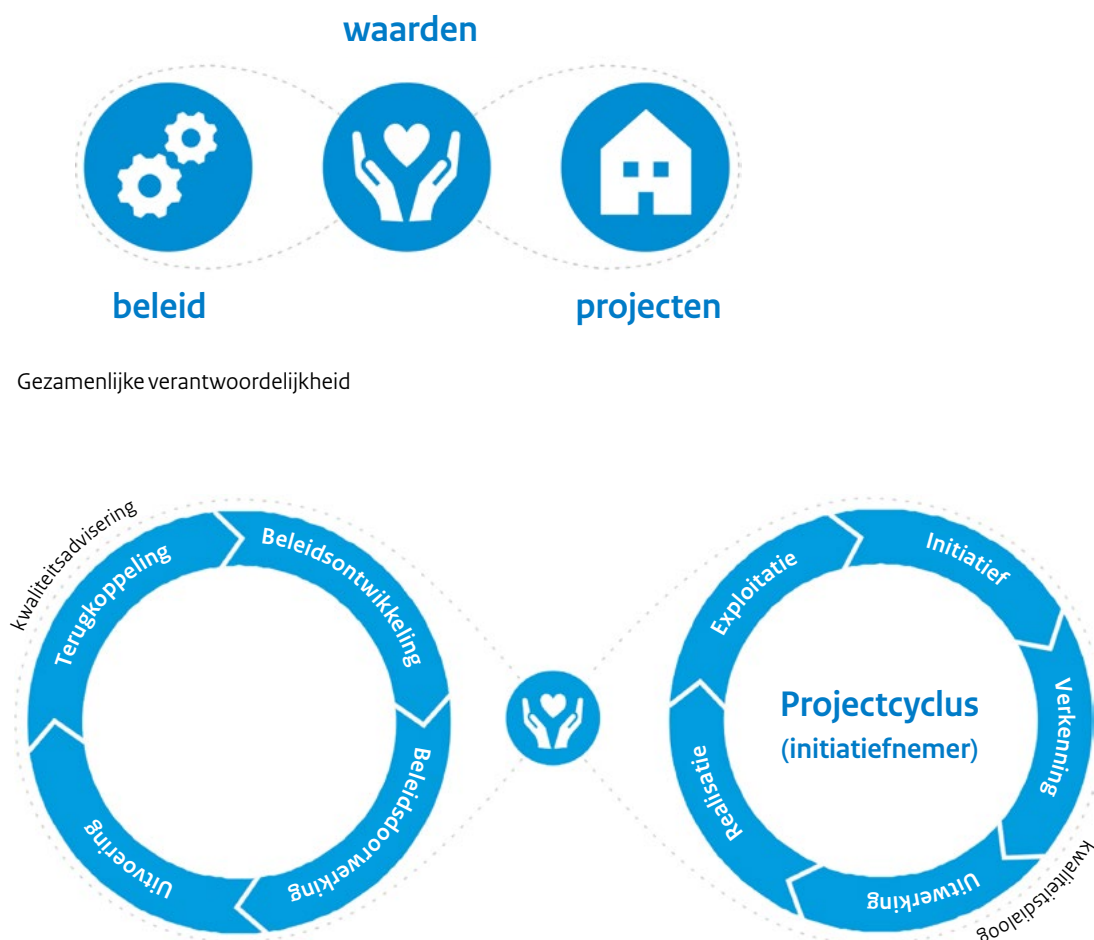
1. Gedeelde waarden als vertrekpunt 25
2. Omgevingskwaliteit als maatschappelijk doel 26
3. Evenwichtige inzet van kwaliteitsinstrumenten 28
4. Kwaliteitsadvisering inbedden in de cycli 30
5. Een integrale aanpak voor een duurzame kwaliteitscultuur 32
6. Overzicht kwaliteitsinstrumenten 33

1. Gedeelde waarden als vertrekpunt

Een kwaliteitscultuur ontstaat niet vanzelf, maar moet bewust worden georganiseerd. Dat begint bij gezamenlijke waarden. Wat vinden we belangrijk voor een plek, nu en in de toekomst? Denk daarbij aan herkomst-, gebruiks-, belevings- of toekomstwaarden of de acht criteria van Davos.¹

Welke waarden van belang zijn, hangt altijd af van de context (opgaven, mensen en karakteristieken) op het betreffende schaalniveau. Door expliciet te benoemen wat de waarden zijn wordt een fundament gelegd voor keuzes in ruimtelijk beleid en projectuitvoering: ze zorgen dat alle betrokkenen dezelfde kwaliteitsnorm en -verwachtingen voor ogen hebben. Wanneer gedeelde waarden diep zijn ingebed in beleid en praktijk, ontstaat een gedeelde normenbasis voor kwaliteit.

Het sturen op waarden is een gezamenlijke verantwoordelijkheid, waarbij iedereen zijn eigen rol heeft maar samenwerking noodzakelijk is. Verantwoordelijk voelen voor de kwaliteit van de omgeving is dus niet alleen gebonden aan overheden en professionals, maar gaat om de keuzes die we samen maken met bewoners, eigenaren, initiatiefnemers en andere betrokkenen.

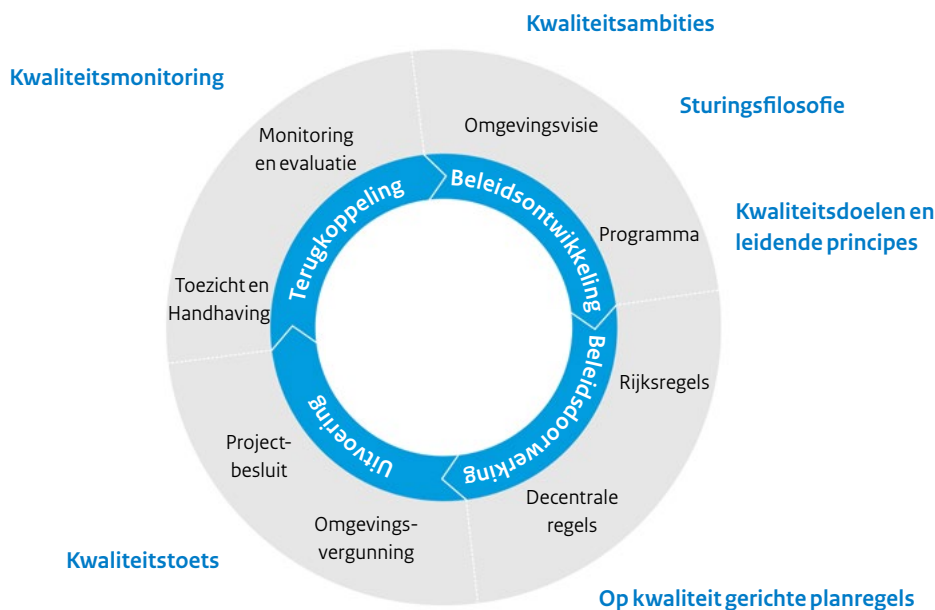
¹ Als vervolg op de Verklaring van Davos is het begrip *Baukultur* nader uitgewerkt in acht criteria voor 'goede omgevingskwaliteit'. De criteria hebben betrekking op go-vernance, functionaliteit, milieu en duurzaamheid, economie, ruimtelijke context, diversiteit, genius loci en schoonheid. Zie voor meer informatie www.ruimtelijkekwaliteit.nl/2022/09/19/criteria-voor-omgevingskwaliteit

2. Omgevingskwaliteit als maatschappelijk doel

Goede omgevingskwaliteit is in de Omgevingswet verankerd als maatschappelijk doel en gaat gepaard met een zorgplicht voor iedereen.

Kwaliteit kan onder druk komen te staan van kortetermijnbelangen. Dit kan voorkomen worden met een structurele borging van kwaliteit vanaf het begin van beleids- en planprocessen. Kwaliteit ontstaat niet vanzelf in het proces – ze moet actief worden gestuurd op basis van de gedeelde waarden. De Omgevingswet biedt hiervoor een aantal kerninstrumenten waarmee de waarden vertaald worden naar ambities, doelen, processen en regels om omgevingskwaliteit te borgen in het ruimtelijk beleid.

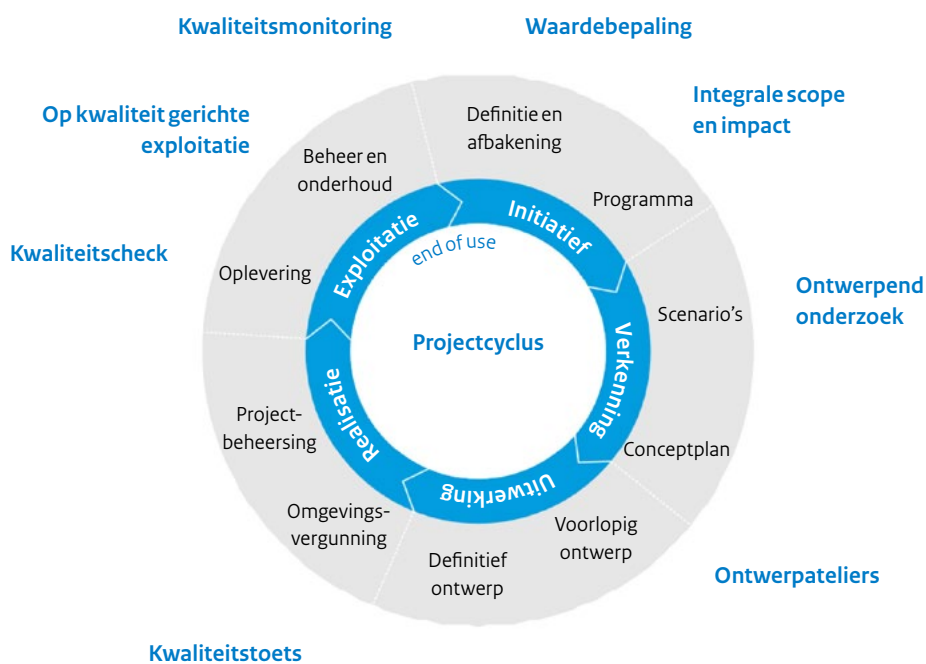
Voor overheden is vaak meer nodig om te voldoen aan de zorgplicht. Het vraagt aanvullende, specifiek op kwaliteit gerichte instrumenten om nadere onderbouwing en uitvoering te geven aan de kerninstrumenten. Een evenwichtige mix en samenhang van kwaliteitsinstrumenten is noodzakelijk. Het succes hangt af van de doorwerking en de juiste combinatie van instrumenten, die elkaar versterken én beïnvloeden.

Voor initiatiefnemers gaat het bij sturen op omgevingskwaliteit om goed opdrachtgeverschap: al bij het idee aangeven welke waarden aanwezig zijn en je wilt benutten, wat de impact kan zijn van het initiatief en op welke manier het initiatief dienstbaar kan zijn aan het publieke belang.

Lokale kennis (*joint factfinding*) en deskundig advies helpen daarbij. Je gaat vroeg het gesprek aan met gemeente en omgeving en zet ontwerpkracht in om ambitie, programma, wensen en beleid te verbinden. In de uitwerking maak je daar een passend voorstel met meerwaarde van.

Zo wordt het geen spel van wij-zij of indienen-en-afwachten, maar samenwerken aan kwaliteit op basis van wederkerigheid en meerwaarde, waarbij elke ingreep iets extra's toevoegt aan de omgeving. Dat vergroot draagvlak en versnelt besluitvorming.

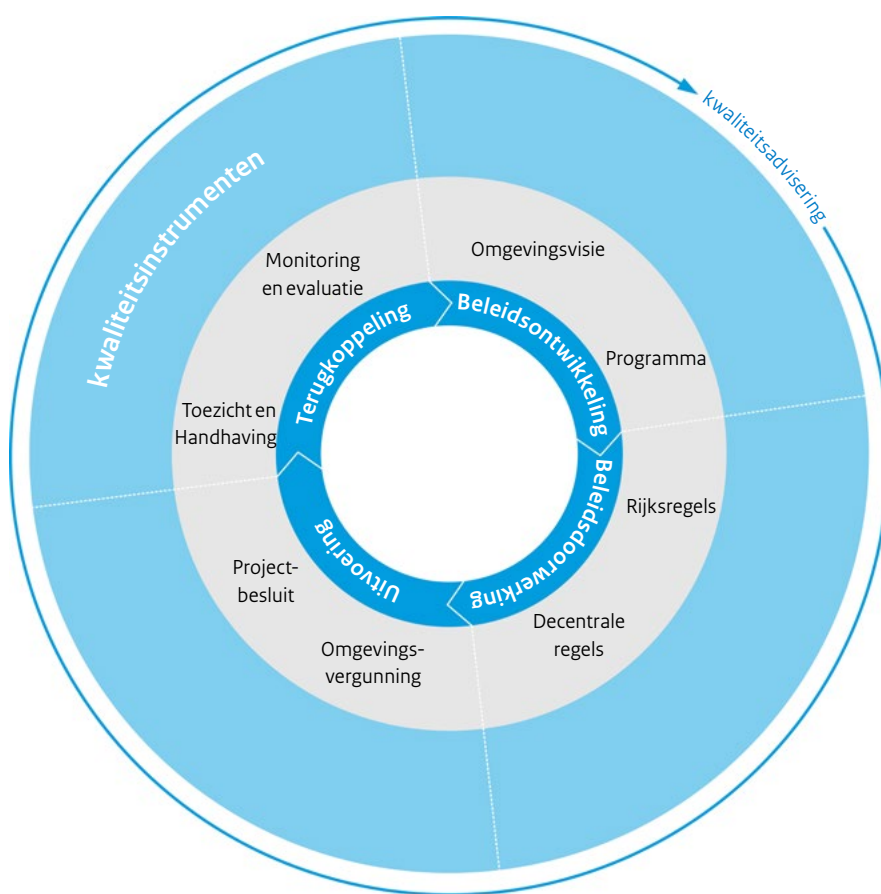

3. Evenwichtige inzet van kwaliteitsinstrumenten

Kwaliteitsinstrumenten zijn hulpmiddelen – formeel of informeel – die ruimtelijke processen beïnvloeden, zodat ruimtelijke ingrepen bijdragen aan een goede omgevingskwaliteit. Zij richten zich op de fysieke leefomgeving, op de kwaliteitscultuur: het creëren van draagvlak en betrokkenheid, of op beide.

Het palet aan kwaliteitsinstrumenten is breed, met juridische-regelgevende, financieel-economische, organisatorische en inhoudelijke vormen. Sommige instrumenten zijn uitnodigend en stimulerend, andere juist meer formeel en dwingend ('de wortel en de stok'). Formele instrumenten zijn verankerd in besluitvorming en leggen via wettelijke kaders, regels of afspraken verplichtingen op, terwijl informele instrumenten via overleg, inspiratie en overtuigingskracht het gedrag (denken en handelen) beïnvloeden. Voor een effectief kwaliteitsbeleid is een evenwichtige mix van formele én informele instrumenten cruciaal.

Kwaliteitsinstrumenten kunnen gekoppeld worden aan de beleids-cyclus en kerninstrumenten van de Omgevingswet. Om te sturen op een breed gedragen kwaliteitscultuur en draagvlak moeten ook andere instrumenten worden ingezet. Het doel is altijd hetzelfde: omgevingskwaliteit actief bevorderen door kennis en waarden expliciet mee te nemen in het beleidsproces.

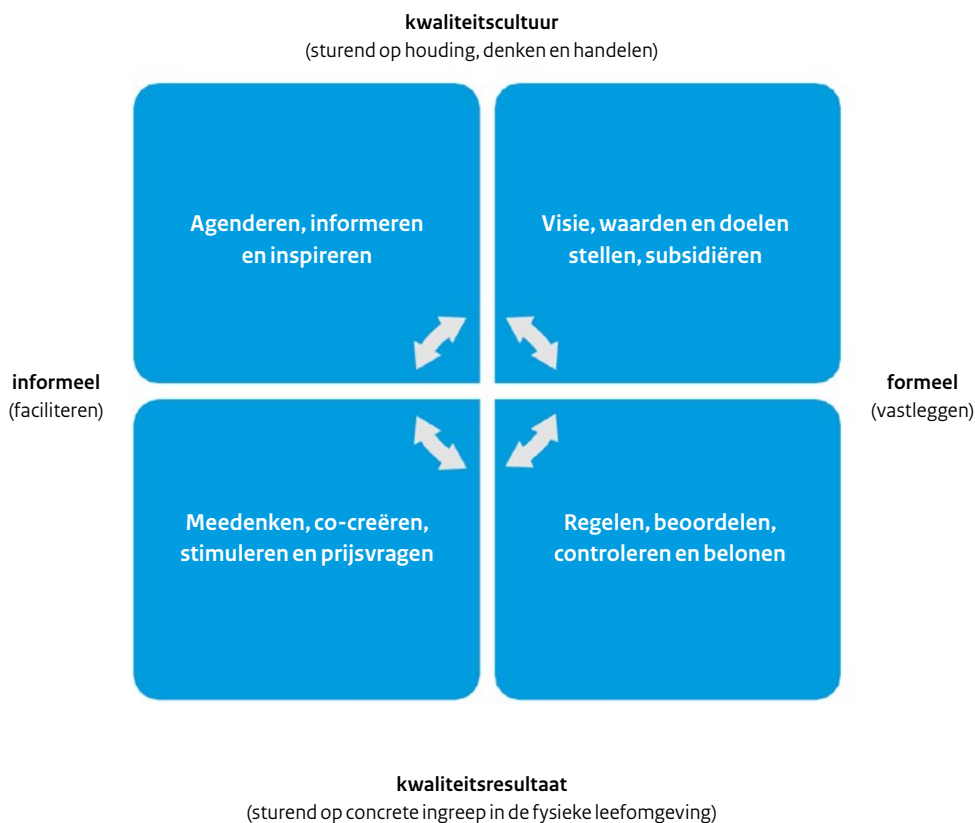
Het in samenhang inzetten van instrumenten vraagt om evenwichtige keuzes. Alleen inzetten op resultaat, zoals het toetsen van plannen, is onvoldoende effectief als er geen brede, gedeelde ambitie bestaat.

Het creëren van een gezamenlijk kwaliteitsbewustzijn en -cultuur (denken en handelen in de geest van) door middel van bijvoorbeeld een breed gedragen gebiedsbiografie, waardering of visie is essentieel.

Een op kwaliteitscultuurgerichte aanpak en instrumentarium voorkomt een 'wij-zij'-mentaliteit en vergroot de samenwerking: initiatiefnemers, overheid en omgeving werken samen aan meerwaarde voor de omgeving. Door naast harde normen en financiering ook aandacht te besteden aan houding en waarden, ontstaat een duurzame kwaliteitsgedachte waar iedereen achterstaat.

Achterin deze bijlage is een uitgebreide lijst van instrumenten opgenomen die gebruikt kunnen worden. Afhankelijk van de scope, context, doelen en middelen kan een keuze worden gemaakt.

Voor een evenwichtige instrumentenmix kan gebruik worden gemaakt van de 'Kwaliteitskwadrant' uit onderzoeksprogramma Q-factor, S. van Assen en J. van Campen (www.q-factor.info).

4. Kwaliteitsadvisering inbedden in de cycli

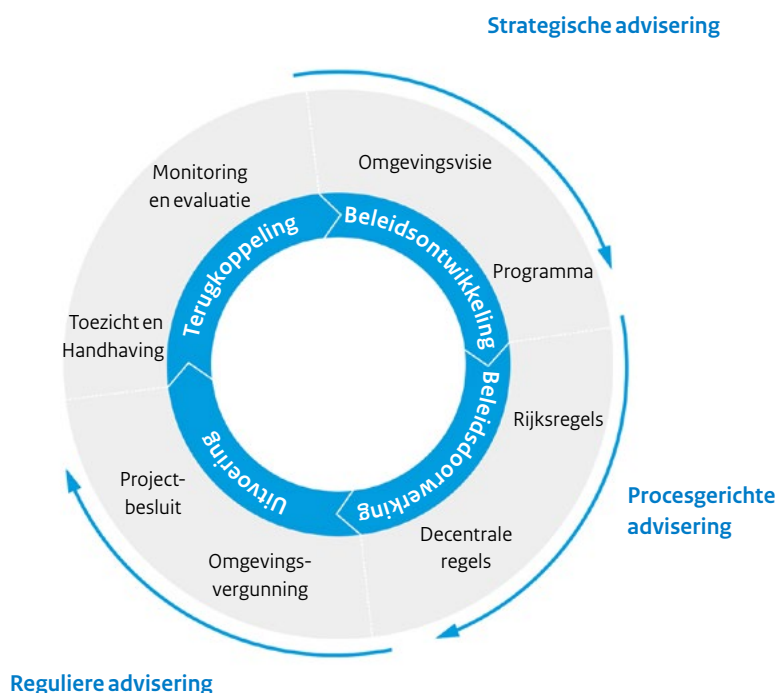
Kwaliteitsadvisering is essentieel in zowel de beleidscyclus als bij de projectcyclus. De advisering verbindt beleid aan projecten en zorgt daarmee voor de borging van een democratisch proces.

Advisering op beleidsniveau kan in verschillende beleidsfasen plaatsvinden, van strategische advisering, procesgerichte advisering tot reguliere advisering bij een concreet initiatief.² In de praktijk zorgt deze drielaagse structuur voor duidelijke rolverdeling en procesafbakening.

Strategisch advies richt zich op visie en beleid, procesadvies op lopende ontwikkeltrajecten en regulier advies op concrete initiatieven.

Een heldere beschrijving van de onderscheiden adviesrollen (strategisch, procesgericht en regulier) bevordert eenduidige positionering in de beleidscyclus en betere onderlinge afstemming tussen verschillende gemeentelijke afdelingen en schaalniveaus.

De drie vormen van kwaliteitsadvisering hebben elk een eigen opdracht, competenties en mandaat. Ze hebben ook een aantal zaken met elkaar gemeen: deskundigheid (brede vakkennis), transparantie (open, gemotiveerde adviezen) en toepasbaarheid (aansluiten op beleid en vergunningverlening).

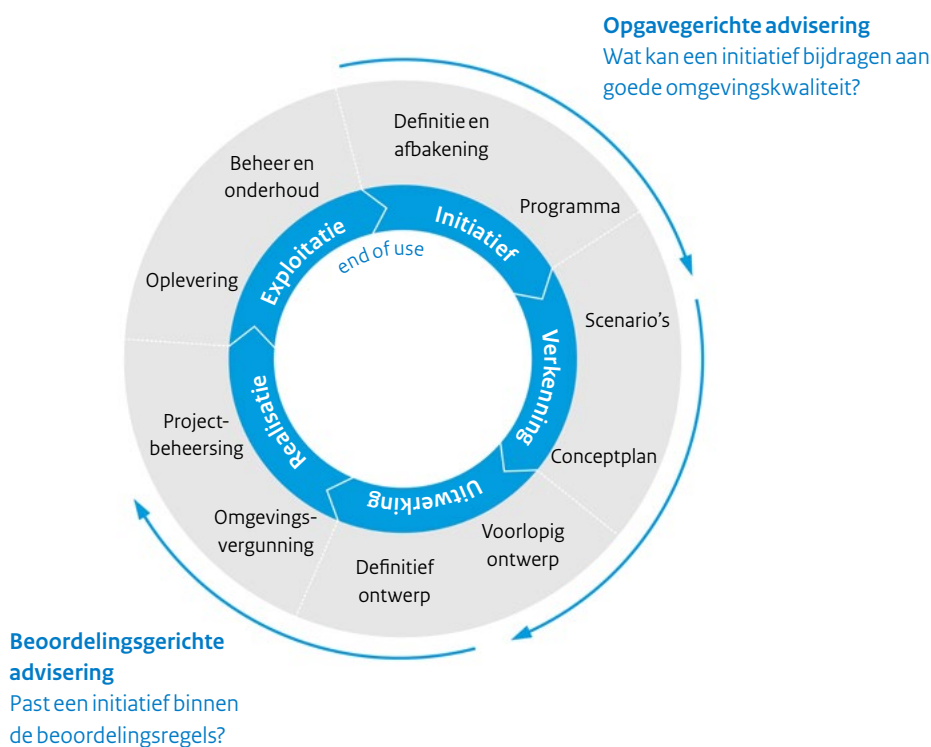
² Bron: 'Kwaliteitsadvisering bij gemeenten: Van gordiaanse knoop naar een samenhangende structuur', thesis Marielle Hoefsloot, 2024.

Vanuit overheden is kwaliteitsadvisering ook een belangrijk instrument om gedurende het hele planproces van een project de beoogde kwaliteit te stimuleren en te beoordelen. Daarbij is onderscheid te maken in verschillende adviesrollen: opgavegerichte, ontwerpgerichte en beoordelingsgerichte advisering.³

In de initiatieffase geeft opgavegerichte advisering invulling aan de ambities en randvoorwaarden. In de ontwerpfase bevordert ontwerpgerichte advisering de kwaliteit van het uit te werken plan. En in de vergunningsfase voorziet beoordelingsgerichte advisering in een formeel advies op basis van democratisch vastgesteld beleid.

Zo kan bij grote gebiedsopgaven al vroeg meer strategisch en opga-ve-gericht advies worden ingewonnen, terwijl bij kleinschalige plannen de nadruk meer ligt op ontwerp- en beoordelingsgericht advies.

Voor consistent stelsel zijn continuïteit en afstemming tussen de verschillende vormen, rollen en fasen van advisering van groot belang. Dat geldt ook voor de eerder genoemde beleidsgerichte kwaliteitsadvisering.

3 Bron: 'Handreiking adviesstelsel voor omgevingskwaliteit' van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), Federatie Ruimtelijke Kwaliteit (FRK) en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), 2020.

5. Een integrale aanpak voor een duurzame kwaliteitscultuur

Effectief kwaliteitsbeleid vereist een integrale, gezamenlijk gedragen aanpak. Plannen alleen achteraf toetsen op kwaliteit is onvoldoende effectief; van meet af aan moet een brede, gedeelde ambitie bestaan, gebaseerd op gezamenlijke waarden en een duidelijk kwaliteitsbewustzijn. Daar horen straks ook de drie leidende principes van de *Nota Ruimte* bij: meervoudig ruimtegebruik, het centraal stellen van gebiedskenmerken en het voorkomen van afwenteling op toekomstige generaties. Een integrale procesbenadering – waarin vakdisciplines, belangen en stappen op elkaar worden afgestemd en samenkomen – zorgt voor wederzijds begrip en meerwaarde, vergroot het draagvlak en versnelt de besluitvorming.

Door het stelselmatig inzetten van kwaliteitsinstrumenten en een integrale aanpak – gebaseerd op gedeelde waarden – ontstaat een duurzame cultuur van kwaliteit, waarin kwaliteit een vanzelfsprekend vertrekpunt is.

Niet alleen het eindresultaat verbetert, maar ook de manier van samenwerken. Elke ruimtelijke ingreep kan zo iets extra's toevoegen aan de fysieke leefomgeving, maar ook bijdragen aan betrokkenheid, legitimiteit en draagvlak als blijvend fundament voor noodzakelijke transitie.

Kwaliteitsbewustzijn is niet eenmalig, maar ontstaat geleidelijk en wordt continu gevoed. Regelmatige evaluatie, monitoring en kennisuitwisseling – bijvoorbeeld via kwaliteitsaudits, expertpanels of gebiedsgerichte *communities of practice* – houden de cultuur levendig. Zo ontstaat een keten van verantwoordelijkheden waarin ieder (van overheden tot bewoners en ontwerpers) bijdraagt aan omgevingskwaliteit én zich daarvoor verantwoordelijk voelt.

6. Overzicht kwaliteitsinstrumenten

We onderscheiden vier categorieën instrumenten – inhoudelijk, juridisch-regelend, financieel-economisch en organisatorisch – en vermelden per instrument het schaalniveau (Rijk, provincie, gemeente, regio/gebied etc.) waarop het wordt ingezet.

Instrumenten kunnen in meerdere categorieën vallen. Sommige instrumenten zijn op zichzelf weer een verzameling aan instrumenten. Voor hetzelfde type instrument bestaan veel verschillende benamingen.

De hierna genoemde instrumenten vormen geen uitputtende lijst, maar geven wel een beeld van de brede reikwijdte aan mogelijke kwaliteitsinstrumenten. Om te komen tot een passende en evenwichtige instrumentenmix kunnen ook nieuwe instrumenten worden ontwikkeld.

Inhoudelijk

Deze instrumenten zijn hulpmiddelen om kennis inzichtelijk te krijgen en de aard van beleid vorm te geven om daarmee processen en resultaten positief te beïnvloeden.

1. Gebieds- en landschapsbiografie
2. Narratief / toekomstperspectief
3. Ruimtelijke arrangementen
4. Nationale Geo-informatie Infrastructuur (Zicht op Nederland)
5. LandschapsEcologische SysteemAnalyse (LESA)
6. Handelingsperspectieven
7. Strategieën en agenda's, actieagenda's, ontwikkelagenda's, ontwikkelstrategie
8. Kwaliteitshandboek / leidraad
9. Kavelpaspoorten, kan ook als vastgesteld beleid een regelend instrument zijn
10. Handreikingen en gidsen
11. Catalogus / kwaliteitsmenu (i.c.m. puntensysteem)
12. Toolboxen en/of staalkaarten
13. Online kennis- en dataportaal (platform / atlassen leefomgeving / omgevingsdashboard)

Juridisch-regelend

Juridische hulpmiddelen zijn gericht zijn op het sturen en reguleren van gedrag en activiteiten. Ze vormen vaak formeel bindende kaders (wet- en regelgeving of overeenkomsten).

1. Omgevingswet – maatschappelijke doelstelling en zorgplicht goede omgevingskwaliteit (Rijk)
2. Omgevingsvisie (Rijk, provincie en gemeente)
3. Omgevingsverordening (provincie)
4. Waterschapsverordening (waterschap)
5. Omgevingsplan (gemeente)
6. Onderzoeks- en/of motiveringsplichten (regelen in oP)
7. Projectbesluit (Rijk, provincie, waterschap)
8. Omgevingsvergunning (gemeente)
9. Peilbesluit (waterschap)
10. Beleidsregels met kwaliteitscriteria, zoals een beeldkwaliteitsplan, nota ruimtelijke kwaliteit, welstandsnota, beleidsregels ‘omgeving van een monument’ etc. (Rijk, provincie en gemeente)
11. Beschermd status landschappen en natuurgebieden: NNN, Natura 2000, Nationale parken, beschermde landschappen / stiltegebieden etc. (Rijk, provincie en gemeente)
12. Beschermd status cultureel erfgoed: UNESCO werelderfgoed, monumenten, beschermd stads-/dorpsgezicht, cultuurlandschappen (Rijk, provincie en gemeente) – en de gevolgen daarvan voor de omgeving
13. Landschapsontwikkelplan (LOP)
12. Grondverwerving / grondbeleid (voorkeursrecht, onteigening, kavelruil, herverkaveling, grondbanken)
13. Planeconomische instrumenten (GREX, GREX beleid, grondbeleid, erfpacht)
14. Omgevingseffectenrapportage (OER) / Milieueffectrapportage (MER / plan-MER) (Rijk, provincie en gemeente)
16. Omwisselbesluit
17. Experimenteerruimte (in wettelijke beleidsinstrumenten)
18. Uitdaagrecht – bv. buurtplatformrecht Amsterdam
19. Deals / overeenkomsten / samenwerkingsafspraken
20. Regiostrategieën (RESSen, Vitale regio's)

Financieel-economisch

Met deze instrumenten wordt gewenst gedrag financieel beloond of ongewenst gedrag financieel belast. Het kunnen ook regelingen en/ of afspraken zijn die financieel-economisch van aard zijn.

1. Erfgoed Deal (Rijk)
2. Natuurpact / Programma Natuur (Rijk)
3. Deltafonds (Rijk)
4. LEADER (EU)
5. Regio Deals & City Deals (Rijk/regio)
6. NOVEX-fondsen (Rijk)
7. Maatschappelijke kosten-baten analyse (MKBA)
8. Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
9. (Revolverende) gebiedsfonds / kwaliteitsfonds
10. Voucherregeling ontwerp
11. Stimulerings- of compensatieregeling
12. Interne budgetreserveringen voor omgevingskwaliteit (overheid)
13. (Gezamenlijke) investerings- en uitvoeringsagenda/ meerjarig programma
14. Grondgebonden financiële constructies (erfpacht met ambitieniveau zie bijv. Boterhuispolder Amsterdam; ruilverkaveling; of meer privaat Land van ons en Heerenboeren)
15. Systeem van waarderen en belonen Bonus/malus regelingen (bijv. woning splitsen/samenvoegen in Amsterdam)

Organisatorisch / proces

Deze instrumenten hebben betrekking op de inzet van mensen, middelen en structuren ten behoeve van beleidsontwikkeling en -uitvoering.

1. Kwaliteitsadvisering / adviesstelsel – kan in diverse vormen die in samenhang zowel over beleid adviseren, initiatiefnemers adviseren of advies geven aan college bij besluitvorming.

Om binnen de beleidscyclus te werken met kwaliteitsinstrumenten, is tijdig de juiste kennis en advisering over omgevingskwaliteit nodig, zowel ten aanzien van de uitvoering als ten aanzien van de ambities, doelen en beleidsinstrumenten.

In de 'Handreiking kwaliteitsstelsel' van VNG, RCE en FRK uit 2020 zijn daarvoor vier adviesrollen gedefinieerd.

Beoordelingsgerichte advisering: Bij iedere vergunningverlening moet je in ieder geval een rechtmatigheidstoets doen om te beoordelen of er aan het vastgestelde beleid wordt voldaan.

Ontwerpgerichte advisering: Om te voorkomen dat de beoordeling niet tot vertragen in processen leidt, is kwaliteitsadvisering in vooroverleg, met initiatiefnemers en in vroege gebiedsontwikkelingsfasen nuttig en soms zelfs noodzakelijk.

Opgavegerichte advisering: In complexe gebiedsontwikkelingen en bij ontwikkelingen en opgaven waarvoor nog niet al het beleid is vastgesteld kan door procesadvisering met bijvoorbeeld een supervisor of een bij de opgave passend kwaliteitsteam toch al tot realisatie van de ontwikkeling komen.

Beleidsgerichte advisering: Tenslotte is kwaliteitsadvisering nodig bij strategische veranderingen en aanpassingen van de (kern)instrumenten van de beleidscyclus.

Deze adviesrollen sluiten als volgt aan op de beleidscyclus van de Omgevingswet:

Regulier advies: Dit is advisering op basis van vastgesteld beleid aan college en initiatiefnemers over initiatieven. Als de ambities en doelstellingen, regels en instrumenten bekend zijn, wordt regulier advies gegeven over de mate waarin een activiteit, een specifieke situatie of project/initiatief hieraan voldoet of kan voldoen. Dit kan zowel ontwerpgericht advies zijn aan de initiatiefnemer, als beoordelingsgericht advies aan het bevoegd gezag (college B en W) over een vergunningaanvraag.

Dit is typisch het werk van de gemeentelijke adviescommissie omgevingskwaliteit.

Procesadvies: Procesadvisering adviseert over grote ontwikkelingen en thema's als er de wens is tot een bepaalde (gebieds)ontwikkeling of project, maar een deel van de benodigde ambities, regels of instrumenten nog ontbreken. Procesadvies wordt meestal ingezet bij grote of complexe ontwikkelingen en (nieuwe) opgaven.

Het gaat dan meestal om een kwaliteitsteam van enkele deskundigen, dat, gegeven het concrete vraagstuk of initiatief, een kwalitatief bevredigende uitweg kan aanreiken die model kan staan voor de toekomstige aanpak, door middel van ontwerpend advies.

Strategisch advies: Strategische advisering is gericht op het vanuit een inhoudelijke visie aanpassen van ambities, doelstellingen, regels en instrumenten (waaronder werkprocessen) om bepaalde strategische veranderingen mogelijk te maken.

Strategisch advies is noodzakelijk voor de benodigde aanpassingen van waarden, ambities, beleid en regels vanuit veranderende opgaven en voor een inbedding van omgevingskwaliteit in beleid.

De invulling en benaming van advisering verschilt per gemeente. Sommige gemeenten werken alleen met een vaste commissie omgevingskwaliteit, anderen ook met een stadsbouwmeester of kwaliteitsteam. In complexe trajecten wordt vaak gekozen voor flexibele teams, afgestemd op de aard van de opgave. Digitale advisering, pre-consults en ontwerpbegeleiding zijn vormen die ook steeds vaker worden ingezet.

- College van Rijksadviseurs (vooral strategische advisering)
 - Provinciaal adviseur ruimtelijke kwaliteit (vooral strategisch, soms wat procesadvisering)
 - Gemeentelijk stads-, dorpsbouwmeester en polderarchitect (afhankelijk van de opdracht strategisch advisering of procesadvisering / resultaatgericht)
 - Gemeentelijke adviescommissie, verplicht voor Rijksmonumenten, maar kan ook breder of voor specifieke thema's
 - Kwaliteitsteam / Q-team / Supervisor (procesadvisering gericht op een resultaat)
 - Keukentafelgesprekken / gebiedscoaches / ervenconsulenten (vooral reguliere advisering en procesadvisering)
-
2. Interbestuurlijke projectorganisatie / samenwerking / gebied coöperatie
 3. Overleg structuren Rijk - Interdepartementaal programma overleg kennis en innovatie voor de fysieke leefomgeving / Bestuurlijk overleg leefomgeving
 4. Provinciaal of gemeentelijk ambtelijk kwaliteitsteam
 5. Steunpunten erfgoed of ruimtelijke kwaliteit (gesubsidieerd)
 6. Ontwerpatelier
 7. Ontwerpend onderzoek
 8. Interbestuurlijke projectorganisatie / samenwerking / gebied coöperatie

9. Steunpunten erfgoed of ruimtelijke kwaliteit (gesubsidieerd)
10. Participatieve maatwerkmethodes
11. Ambassadeurs
12. Omgevingsdialoog
13. Omgevingsmanager, gebiedsregisseur etc. die omgevingskwaliteit als doel meekrijgen
14. *Coalition of the willing* (uit gemeenschappelijk belang)
15. *Coalition of convenience* (uit gemak en tijdelijk)
16. *Community of practice*
17. Pilotprojecten / proeftuinen / *living labs* / *fieldlabs* / *serious game*
18. Beheer- en uitvoeringsorganisaties (parkbeheer, erfgoedstichtingen, omgevingsdiensten)
19. Erfgoedtafels / kwaliteitskringen / heemkundekringen etc.
20. Ontwerpprijzen / Prijsvragen ontwerp(er)
21. Semi-formele bewoners-adviescommissie (bijv.: groep van Singel-park Leiden, lokale Heemschut, historische kring en in A'dam de Vereniging Vrienden van de Amsterdamse Binnenstad)
22. Participatieve monitoring (o.b.v. enquête, etc.).
23. Evenementen, manifestaties en biënnales (IABR e.d.)
24. Lokale architectuur- en ontwerperscentra
25. Rotary, Lions, Bouwcafé
26. Kwaliteitsmonitoring en/of -evaluatie (kwalitatieve nul meting en periodieke metingen), mede als onderdeel bij programma's onder de Omgevingswet

BIJLAGE 2:

Inventarisatie instrumentarium ruimtelijke kwaliteit: zes gesprekken

Gesprek 1

Samenwerken aan de energietransitie 40

Kristel Lammers – (voormalig) directeur Nationaal Programma Regionale Energiestrategie (RES) en
Joris Wijnhoven – Nederlandse Vereniging Duurzame Energie en IMpactnetwerk Bouwcultuur

Gesprek 2

Het lokale architectuurcentrum als instrument 45

Marten Kuijpers - beleidsmedewerker gemeente Tilburg en Henriëtte Sanders – programmamaker
CAST, Centrum voor Architectuur en Stedebouw Tilburg e.o.

Gesprek 3

Ontwerpend onderzoek voor de omgevingsvisie 50

Thijs Arts - provincie Limburg en Anne Seghers - RUIMTEVOLK

Gesprek 4

NOVEX-programma en de wooncoöperatie 55

Rob van Zwet - adjunct afdelingshoofd Novex provincies, Hanna Lára Pálsdóttir – Ministerie van
Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Saskia Groenwoud Koers – programmanager Novex
gebieden en Joost van Alkemade – wooncoöperatie Soesterhof

Gesprek 5

Kunst als aanjager van kwaliteit van de leefomgeving 58

Bruno Doedens – landschapsarchitect en kunstenaar en Klaas Sietse Spoelstra - strategisch
adviseur transitie en verandering

Gesprek 6

Kwaliteitsadvisering in de regio: hoe vertalen we waarden en ambities naar de praktijk? 62

Enno Zuidema - regiobouwmeester Nationaal Coördinatiecentrum Groningen, Ben van der Meer
- stadsbouwmeester gemeente Groningen, Dianne Maas – bouwmeester Versterkingsopgave
gemeente Groningen, Dorien Fröhling - directeur Libau, regionale kennis- en adviesorganisatie,
Henny Bruynzeel - strateeg Libau en Mary Jorritsma - afdelingshoofd stadsontwikkeling gemeente
Groningen

GESPREK 1

Samenwerken aan de energietransitie

Een gesprek met Kristel Lammers en Joris Wijnhoven. Kristel was zes jaar, tot oktober 2025, directeur van het Nationaal Programma Regionale Energie Strategie (NP RES). Joris Wijnhoven, strateeg bij de Nederlandse Vereniging Duurzame Energie (NVDE) en deelnemer van het IMPact-netwerk Bouwcultuur, behartigt de belangen van de duurzame energiesector.

Gespreksleiders: Dorien de Voogt (projectleider Federatie Ruimtelijke Kwaliteit) en Flip ten Cate (adviseur ruimtelijke kwaliteit en voormalig directeur Federatie Ruimtelijke Kwaliteit)

Geschiedenis

Joris vertelt dat de NVDE tien jaar geleden is opgericht vanuit ongeduld: inconsistent beleid hield de snelheid van de energietransitie tegen. De energiesector was daarnaast te versnipperd, met brancheclubjes voor iedere techniek. De bestaande brancheorganisatie moest tevens de fossiele belangen behartigen, waardoor er geen gelijk speelveld gecreëerd kon worden voor de duurzame energiesector.

Ook na de komst van het Energieakkoord in 2013 bleek dat er nog steeds weinig samenwerking was in de duurzame energiesector om hun belangen te behartigen. Vanuit de wens dat te veranderen ontstond de NVDE. De vereniging heeft nu 1600 leden, werkzaam bij o.a. netbeheerders, elektriciteitsproducenten, grote bedrijven en brancheorganisaties van zon- en windenergieproducten.

Kerndoel is het versnellen van de energietransitie, de benodigde infrastructuur op orde brengen en beleidsmakers enthousiasmeren om op te schieten met de verduurzaming.

Kristel vertelt dat het Energieakkoord ook de aanleiding was van het ontstaan van NP RES. De klassieke meer top-down-benadering leidde in de praktijk tot frictie tussen Rijk, provincie en gemeenten, en gemeenten en inwoners.

Ondersteund door NP RES werken dertig regio's (gemeenten, provincies en waterschappen) samen met o.a. energiecoöperaties en netbeheerders om – **met aandacht voor kwaliteit** – te kijken naar de juiste plekken voor grootschalige duurzame opwek op land en het benutten van bovengemeentelijke warmtebronnen. Belangrijk is de **balans tussen vraag en aanbod** van elektriciteit passend op het net én in de leefomgeving, die zowel **politiek-bestuurlijk als maatschappelijk van aard** is. De grenzen van de regio's zijn door henzelf bepaald, met als gevolg dat er een divers palet aan regio's is. Een grens trekken betekent dat er altijd verbinding en samenwerking nodig is op die (kunstmatige) grens.

Joris zegt dat NVDE de stem van de markt en het belang van ontwikkelaars wil laten horen. Dat doen ze door bij te dragen aan een zodanige inrichting van wet- en regelgeving dat de energietransitie opschiet: door als vraagbaak te fungeren en met ambtenaren en bestuurders mee te denken - dat leidt tot kortere lijntjes.

Kristel vult aan dat de NVDE vanaf het eerste moment een stimulerende rol in de programmaraad heeft gehad. Ze benadrukt de positieve en verbindende rol die zij spelen en geeft als voorbeeld het geven van presentaties, het instellen van regionale punten voor kennisdeling tussen markt en overheid en de **open dag met energieprojecten**, waar iedereen zich kan laten informeren.

Volgens haar was de dialoog en kennisuitwisseling tussen markt en overheid zes jaar geleden minder. Kennis en kunde worden niet in alle regio's even sterk benut, maar in generieke zin zijn er stappen vooruitgezet.

Kwaliteitsbudget

Kristel noemt het instrument **kwaliteitsbudget**, zodat er meer financiële middelen en aandacht voor ruimtelijke kwaliteit kon komen. Dit budget is er gekomen door inzet van met name de Nationale Milieu Federatie (NMF) en NVDE. Joris legt uit dat ontwikkelaars kwaliteit belangrijk vinden omdat ze begrijpen dat een project er alleen kan komen als er aandacht is voor de leefomgeving. Druk vanuit de samenleving en lokale politiek spelen hierin een grote rol. Mensen accepteren steeds minder in hun omgeving, ook geen collectieve voorzieningen. Hier gaan ze later in het gesprek verder op in.

Joris zegt dat ontwikkelaars een project simpelweg niet oppakken als ze geconfronteerd worden met 'te wilde wensen' vanuit de politiek. Er moet wel een businesscase zijn voor ontwikkelaars. Als kwaliteitseisen te dol worden, kunnen projecten niet uit. Daarom is het kwaliteitsbudget noodzakelijk. De **subsidieregeling SDE (Stimulering Duurzame Energieproductie)** kan ook worden aangesproken.

Wat betreft de financiering voor de kwaliteitsslag vraagt Kristel aandacht voor een **onafhankelijk begeleider of regisseur**; iemand zonder een direct eigen belang. Nu is het vaak zo dat de ene partij wensen stelt, en de andere partij daarvoor de portemonnee mag trekken.

Interviewer Flip en Joris zijn enthousiast over verbrede **grexen**, waar alles met een maatschappelijk belang aan kan worden toegevoegd.

Meer samenwerking nodig

Zowel Joris als Kristel pleiten voor **meer samenwerking tussen de wereld van de energie-infrastructuur en de wereld van de ruimtelijke ordening**. Joris vindt dat in ruimtelijke afwegingen de noden van het energiesysteem leidender mogen zijn dan nu het geval is (de vraag of de omgeving iets accepteert weegt nu zwaarder dan de wens om ergens een energievoorziening te bouwen), terwijl Kristel de nadruk legt op een meer samenhangende benadering vanuit een gebied en dus de ruimtelijke ordening. Maar **verbinding** moet er komen.

Beiden zien dat de Rijksoverheid een wat afwachtende houding aanneemt als het gaat over beleidsafspraken over het energiesysteem als er nieuwe ontwikkelingen in de praktijk ontstaan zoals SMR, groen gas, grote batterijen. Decentraal gaat dit inmiddels beter. Noord-Brabant heeft via ruimtelijk beleid het stuur vastgepakt voor de locaties van grootschalige batterijen.

Kristel merkt op dat de overheid weinig lijkt te leren van fouten uit het verleden. We zien bijvoorbeeld dat de markt per definitie vooroploopt op de overheid, hierdoor ontstaat er een ongereguleerde business. Pas na excessen komt er overheidsregulatie op gang, en uiteindelijk meer balans tussen kwaliteit van de leefomgeving en de markt. Ze pleit voor **sneller signalen oppakken** maar dit komt volgens haar niet van de grond.

Daarnaast **moet er meer toekomstgericht denken** inclusief bijbehorende keuzes komen: welke functies zijn of moeten er zijn in welke gebieden, en welke energievraag en energie-infrastructuur is daarvoor nodig?

Joris wijst ook op de afwachtende houding van de Rijksoverheid als het gaat om de toekomst van de industrie. Hij wil **meer debat** over welke sectoren in Nederland wel en niet de ruimte en energie-infrastructuur krijgen. Als er niet gekozen gaat worden heeft dat een prijs. Bedrijven kunnen omvallen, tot sterfhuisconstructies verworpen en stoppen met innoveren en investeren.

Kristel merkt op dat er voor de regio Eindhoven en Veldhoven wel op nationaal niveau keuzes zijn gemaakt, maar dat dit een uitzondering is.

Kapitalistisch model

Kristel brengt de problemen waar we nu tegenaanlopen terug naar het kapitalistische model. Dat heeft ons welvaart gebracht, maar ook wrange vruchten opgeleverd. Ze verwacht dat het einde van de economische groei zoals we die kennen in zicht is. Kristel noemt kapitalistisch rekenen een keuzemodel, en dat betekent dat we ook kunnen **kiezen om anders te kijken en bijvoorbeeld brede welvaart als model hanteren**. De huidige netcongestie en schaarste dwingen ons wellicht hiertoe. Joris en Kristel noemen dat een positieve bijkomstigheid.

Interviewer Flip vraagt zich af of we binnenkort dubbele kosten krijgen: voor het oplossen van problemen uit het verleden plus voor de voorbereiding op de toekomst. Joris noemt deze kosten 'best dragelijk'.

Rol van bestuurders

Joris stipt aan hoe ingewikkeld, deels vanwege de besluiteloosheid van bestuurders, de energietransitie is. Hij noemt het nijpend dat projectvoorbereiding tot acht jaar kan duren, terwijl de uitvoering in twee jaar gedaan kan worden. De energietransitie vereist meer haast, met **bestuurders die keuzes durven te maken**.

Kristel herkent dit, maar zegt wel dat ons bestuur ook een afspiegeling is van de samenleving. Een samenleving die ambigue is. We leven in een wij-zij-samenleving, waarin mensen wel de lusten willen, maar niet de lasten. En als er lasten zijn, dan moeten deze door de overheid gecompenseerd worden.

Joris en Kristel signaleren dat **inwoners meer besef mogen hebben** van de noodzaak van collectieve goederen als hoogspanningsleidingen, om de samenleving te laten draaien, ook al vinden we ze lelijk. Algemeen belang, samenlevingsbelang, staat op gespannen voet met persoonlijk nadeel.

Zeker windparken op land zijn moeilijk te realiseren, zegt Joris, omdat mensen ze simpelweg niet in hun achtertuin willen. Coöperaties – waarbij mensen financieel baat hebben bij de aanleg – zijn maar een deel van de oplossing. Je moet volgens Joris iets **aanbieden aan een grotere groep dan de eigenaren alleen**.

Zowel Joris als Kristel wijzen naast het financiële plaatje ook op de veranderende ruimte die de energietransitie met zich meebrengt. **Batterypacks** bijvoorbeeld, zijn nu eenmaal zichtbaar in het landschap. Het kost **overtuigingskracht** om inwoners te overtuigen dat dit een goede ontwikkeling is.

Steun voor lokaal bestuur

Joris blijft hameren op de lange doorlooptijden van vergunningen. De **besluiteloosheid van bestuurders moet echt worden aangepakt**.

Kristel zegt dat het probleem niet per se in de stappen en doorlooptijd van de vergunningen zit, maar in de botsende belangen die daarin opspelen. In een democratische rechtsstaat kun je gelukkig naar de rechter om **beslissingen te laten toetsen**, maar mensen nemen vaak geen genoegen met het antwoord van de rechter en gaan in hoger beroep. Zij zegt: misschien is het ook ons samenlevingsproces dat niet deugt, maar blijft acht jaar voor een asset in de energievoorziening te lang vinden.

Kristel en Joris debatteren over de kern van het probleem. Kristel ziet de bestuurlijke weerstand ook als een probleem, maar dat is volgens haar ook een symptoom van iets anders.

Vereiste: er moet **meer steun voor lokaal bestuur** komen vanuit de inwoners. Als we bestuurders met lef willen, moeten we als inwoners soms ook moeilijke besluiten accepteren, meent Kristel.

Joris ziet potentie in de **Habeck-methode**: de voormalige Duitse minister legde tijdens de Oekraïne-crisis wekelijks uit waarom hij bepaalde impopulaire beslissingen nam. Kristel ziet decentrale bestuurders al iets soortgelijks doen.

Wederkerigheid

Interviewer Dorien wijst op het belang van wederkerigheid tussen samenwerkende partijen en stipt het heikele punt van botsende belangen in de energietransitie aan. Ze vraagt hoe wederkerigheid tot stand kan komen.

Er ontstaat een discussie tussen Joris en Kristel over uitruil versus wederkerigheid. Kristel wil wegblijven van uitruil, want dan verliezen we wat we nog samen hebben. Zij ziet wederkerigheid als volgt: 'Ik doe iets omdat het goed is voor de samenleving, en daar krijg ik op termijn iets voor terug.'

Een goed voorbeeld van wederkerigheid noemt Kristel de RES regio Noord-Holland Zuid, waarin de stad en het ommeland in gesprek gingen over wat de stad wél kan doen om ook elektriciteit op te wekken.

Belang van juiste mensen

Flip werpt de vraag op of er wel een democratisch gelegitimeerd gezag in de regio zit die een knoop kan doorhakken. Is er een machtsongelijkheid tussen provincie en gemeentebestuurders?

Kristel zegt dat er inderdaad spanningen zijn tussen het individuele belang en het collectieve belang en tussen gemeenten, provincie en het gebied. De provincie heeft niet alle doorzettingsmacht, want anders waren gemeenten democratisch mogelijk minder betrokken geweest.

Flip zegt dat veel ruimtelijke vraagstukken een regionale oplossing vragen, maar dat dit bestuurlijk niet goed georganiseerd is.

Het gesprek sluit af met de nadruk op **het belang van de juiste mensen**. Instrumenten kunnen alleen ingezet worden als mensen zich bereid voelen ze uit te voeren.

GESPREK 2

Het lokale architectuurcentrum als instrument

Een gesprek met Marten Kuijpers en Henriëtte Sanders. Marten werkt sinds 2024 vanuit de gemeente Tilburg als beleidsadviseur Omgevingskwaliteit. Henriëtte werkt sinds 2014 bij architectuurcentrum CAST als programmamaker, en is daarnaast werkzaam bij de gemeente Apeldoorn.

Gespreksleiders: Dorien de Voogt en Flipt ten Cate

Introductie

Marten vertelt dat in 2024 het *Uitvoeringsplan Omgevingskwaliteit* is vastgesteld in Tilburg. De ondertitel van het uitvoeringsplan is 'samen werken aan kwaliteit', wat wijst op de gedeelde verantwoordelijkheid die bedrijven, burgers en gemeente hebben als het gaat om de kwaliteit van de leefomgeving.

Het uitvoeringsplan beschrijft het instrumentarium waarmee gestuurd kan worden op kwaliteit in ruimtelijke ontwikkelingen en projecten. Marten spreekt specifiek over omgevingskwaliteit en niet over ruimtelijke kwaliteit, omdat die eerste volgens hem een bredere definitie heeft.

Henriëtte vertelt dat CAST is ontstaan in de jaren negentig. Hun missie is het gesprek over ruimtelijke kwaliteit vormgeven en voeden. Dit doen ze o.a. via **stadsgesprekken, tentoonstellingen en excursies**.

Ze gelooft dat het belangrijk is om met de stad te praten over de toekomst – in wat voor stad wil je wonen? Als voorbeeld noemt ze de opkomst van logistieke hallen die het landschap rondom Waalwijk en Tilburg domineren: CAST heeft het gesprek hierover op de agenda gezet. Welk effect hebben die eindeloze hallen op het landschap en kun je ze ook anders ontwerpen? Ze benadrukt de onafhankelijke rol die CAST heeft t.o.v. de gemeente. CAST is bewust niet opiniërend, maar wil agendasettend zijn en gespreksaanjager.

Samenwerking

Henriëtte vertelt dat CAST in de beginjaren vooral aan het einde van een project werd betrokken om te reflecteren, maar dat het beter is om met inwoners te praten voordat de tekeningen zijn gemaakt. Dit biedt de kans voor zowel de gemeente als de bewoners om een open gesprek te voeren, zonder dat er al veel zaken vastgelegd zijn. Dat is ook leuker: bewoners raken betrokken bij een ontwikkeling en komen soms met verrassende tips voor verbetering van hun leefomgeving.

Volgens Henriëtte begrijpen inwoners heus dat niet alle plannen gehonoreerd kunnen worden. Het belangrijkste is dat ze zich gehoord voelen. Marten sluit zich aan bij de wens om CAST zo vroeg mogelijk bij projecten te betrekken.

Marten legt uit dat de gemeente twee verschillende relaties heeft met CAST: een subsidierelatie en een opdrachtrelatie. Met de subsidie aan CAST biedt de gemeente CAST de mogelijkheid om een eigenstandig programma te organiseren vanuit een onafhankelijke positie. Als het ware organiseert Tilburg daar 'haar eigen kritiek' mee, aldus Marten. CAST vangt signalen op uit de samenleving, wat belangrijk is voor het handelen van de gemeente. De opdrachtrelatie kenmerkt zich door concrete opdrachten vanuit de gemeente, bijvoorbeeld het voeren van een **stadsgesprek**.

Henriëtte merkt op dat bewoners anders reageren op de gesprekken die CAST organiseert, dan op gesprekken die de gemeente organiseert, die leveren 'meer chagrijn' op. Niet omdat de bijeenkomsten niet goed zouden zijn, maar omdat de gemeente als 'afzender' sneller wantrouwen opwekt. Marten beaamt dat de onafhankelijke positie van CAST daar inderdaad bij helpt.

Maar CAST is ook in staat om een breed publiek kennis te laten nemen van nieuwe onderwerpen en ambities. Marten begint over de ambitie van Tilburg om woningcoöperaties te laten ontstaan. De gemeente werkt aan de achterkant de juridische plannen uit, en CAST zou een geschikte partij zijn om dit aan de voorkant op de agenda te zetten. CAST heeft daar het netwerk en de onafhankelijke positie voor.

Marten is blij dat CAST opereert vanuit een kritische houding, maar wel altijd coöperatief. Henriëtte zegt dat zij niet hun mening willen doordrukken, maar het gesprek mogelijk willen maken en bepaalde zaken willen agenderen. Hierin is de juiste timing belangrijk. CAST moet niet een programma organiseren over zaken die voor de gemeente al een gepasseerd station zijn. Dat is contraproductief.

Kwaliteit leefomgeving

Dorien vraagt of kwaliteit van de leefomgeving speelt bij bedrijven. Volgens Marten verschilt dat van bedrijf tot bedrijf. Sommige ondernemers zien in dat kwaliteit een bijdrage levert aan het milieu en het welbevinden van werknemers bevordert.

Henriëtte merkt op dat in Tilburg ruimtelijke kwaliteit lange tijd niet hoog op de agenda stond bij de bouw- en ontwikkelpartijen die in de stad actief waren. 'In Tilburg kan alles', was destijds het idee. Vanuit die underdogpositie ontstond de Spoorzone (levendig gebied van 75 hectare in de stad).

Toen ontstond volgens Henriëtte ook de dynamiek dat ontwikkelaars in Tilburg meer op kwaliteit moesten inzetten en dat meer eisen aan het ontwerp werden gesteld. Inmiddels is deze tendens al een tijd aan de gang in de stad.

Marten merkt dat gebiedsontwikkelingen als de Spoorzone en Piushaven hebben gezorgd voor een gevoel van trots en meer zelfbewustzijn wat met name intern heeft geleid tot een cultuurverandering. Het helpt daarbij dat, onder aanvoering van D66-wethouder Bas van der Pol, dit in de afgelopen jaren is bestendigd door integraal kwaliteitsbeleid, met een uitbreiding van het instrumentarium en de interne capaciteit. Tilburg werkt op een goede manier aan kwaliteit, maar de implementatie daarvan (en bijhorende cultuurverandering) heeft wel tijd nodig.

Flip geeft aan dat de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit Tilburg ziet als voorbeeld van een stad die al vrij lang en op verregaande manier werkt aan de ruimtelijke kwaliteit. Hij wil graag weten hoe de samenwerking tussen CAST en de gemeente Tilburg nog beter kan.

Samenwerking 2

Wat betreft Flips vraag over de samenwerking: Henriëtte vindt het belangrijk dat ieder zijn eigen rol kan blijven spelen en CAST niet ingekapseld raakt in de structuur van de gemeente. Zij roemt het platform GRAS (architectuurcentrum) in Groningen, en vindt met name het **manifestatie-instrument** inspirerend: een samenwerkingsmodel tussen de stadsbouwmeester, architecten en opdrachtgevers, die rond een bepaald thema met echte opgaven aan de slag gaan. Zo kun je buiten de context van een gemeente – maar niet te veel – werken aan concrete plannen. Desgevraagd zou Henriëtte het manifestatie-instrument ook voor Tilburg interessant vinden, waarbij een **ateliermeester** samen met experts kijkt naar bouwplannen om ze op een hoger niveau te krijgen (soort **intervisiemodel**).

In Tilburg hebben een aantal architecten zich verenigd in het **architectenplatform** en de **Tilburgse Bouw Sociëteit** (TiBoSo).

Marten vindt het manifestatiemodel ook interessant en heeft daar met CAST al over gesproken. Hij noemt ook het format **CAST&co**. In deze besloten sessies komen elke twee à drie maanden professionals samen die werken aan de stad en kwaliteitsvraagstukken. Hij vindt het belangrijk om dit gesprek **regelmatig te voeren** en niet ad hoc. Een manifestatie zoals in Groningen zou CAST de mogelijkheid bieden om zich gedurende langere tijd te richten op een belangrijk **thema of vraagstuk**, waaromheen een **programma** ontstaat met bijvoorbeeld **besloten workshops** en **avonden waarop tussentijdse resultaten** worden gedeeld, gecombineerd met **CAST&co-events**.

Marten is blij met het gevarieerde programma van CAST. Hiermee weten ze verschillende doelgroepen te bereiken. Naast Cast&Co en de stadsgesprekken organiseren ze ook het succesvolle **talkshow-programma Bouwstof**, waarin het brede publiek én de professional op een laagdrempelige manier wordt bijgepraat over ruimtelijke ontwikkelingen en vraagstukken in de stad, zoals de ontwikkeling van Tilburg-West.

Kosten van kwaliteit

Dorien vraagt of Tilburg zich ervan bewust is dat het toevoegen van kwaliteit gentrificatie en daarmee onbedoeld ongelijkheid kan bewerkstelligen. Ze wil ook weten hoe Tilburg kwaliteit betaalbaar houdt. Marten geeft aan graag hulp te krijgen van de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit bij dit vraagstuk, want hij heeft er geen concreet antwoord op.

Daarop vraagt Dorien aan Henriëtte of bewoners scheefstand ervaren door waardetoevoeging in bepaalde wijken. Henriëtte zegt dat Tilburg niet een typische stad is waar kwaliteit alleen wordt toegevoegd op de dure en mooie plekken. Volgens haar betekent 'lelijk' niet per definitie goedkoop.

Marten beaamt dit – en voegt toe dat kwaliteit niet alleen om 'mooi', maar juist ook over andere waarden gaat, waarbij ontwerp een belangrijke rol kan spelen. Hij noemt als voorbeeld een school in Vlaanderen die de lucht in is gebouwd om een plein met monumentale bomen te sparen, omdat dit een belangrijke ontmoetingsplaats was in de wijk.

Kwaliteit gaat ook over bijvoorbeeld het tegengaan van mobiliteitsarmoede of over een goed ontworpen woning. Zulke zaken zijn net zo belangrijk, of misschien nog wel belangrijker, dan discussies over mooie gevels, vindt Marten.

Rol van het Rijk

Op de vraag wat het Rijk kan doen, zegt Henriëtte dat het moeilijk is om een goede subsidie te krijgen op de thema architectuur, stedenbouw of ruimtelijke kwaliteit. Het liefst zouden ze een meerjarensubsidie voor CAST krijgen. Het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie is het enige fonds die hierin voorziet, maar er zijn veel partijen om mee te concurreren. Daar moet meer aandacht voor zijn.

Marten merkt op dat het handelen van gemeenten ten aanzien van ruimtelijke kwaliteit natuurlijk op tal van vlakken raakt aan Rijksbeleid. Bij sommige opgaven zou hij graag zien dat er landelijk beleid of meer samenwerking tussen gemeenten komt. Zo noemt Marten het vraagstuk van de verzwaring van het elektriciteitsnetwerk en de duizenden trafohuisjes die daarvoor geplaatst moeten gaan worden. Elke gemeente maakt hier nu afzonderlijk beleid voor en afspraken over met de netbeheerders. Het zou beter zijn om juist bij zoiets gezamenlijke afspraken te maken. Dat zou ook enorm helpen in de gesprekken met netbeheerders.

Maar andersom kan landelijk beleid soms ook gemeentelijk beleid in de weg zitten. Hij noemt de Woondeals: hierdoor mogen gemeenten geen bovenwettelijke eisen aan kwaliteit en duurzaamheid stellen. Dat helpt niet als je met partners hard werkt om juist een stap extra te zetten. Marten vindt het wel fijn dat kwaliteit weer op de kaart staat en hoopt dat dit wordt vastgehouden.

GESPREK 3

Ontwerpend onderzoek voor de omgevingsvisie

Een gesprek met Anne Seghers en Thijs Arts. Anne is stedenbouwkundige en directielid bij RUIMTEVOLK. Thijs is gepensioneerd, maar werkte in diverse rollen bij de provincie Limburg, waaronder als planoloog.

Gespreksleider: Dorien de Voogt

Achtergrond

Anne Seghers heeft een achtergrond als stedenbouwkundige en werkt als ruimtelijk strateeg bij RUIMTEVOLK. Ze is al lang betrokken bij verkenningen in Limburg en kent daardoor het gebied met zijn opgaven, de cultuur en de landschappelijke kenmerken zeer goed. In 2024 kreeg RUIMTEVOLK de opdracht voor **ontwerpend onderzoek** om richting en sturing te geven aan de veelheid van ruimteclaims in de regio Noord-Limburg. Het DNA van de regio was een expliciet vertrekpunt voor de studie.

Thijs is afgestudeerd als planoloog en had meerdere functies bij de provincie Limburg, waaronder clustermanager Ruimte respectievelijk Vergunningen, Toezicht en Handhaving. Hij werd in 2020 projectmanager en was betrokken bij gebiedsontwikkeling en bij de provinciale omgevingsvisie (POVI). In die functie gaf hij opdracht aan RUIMTEVOLK voor het ontwerpend onderzoek Noord. Hij is tevens adviseur bij de Commissie MER (milieueffectrapportage).

Doel van ontwerpend onderzoek

Dorien legt uit dat ze wil uitzoeken hoe kwaliteit sturende instrumenten worden gebruikt door de schalen heen. Thijs is blij met die vraag. In een van zijn **redeneerlijnen** maakte hij een kopje met de subtitel: 'Dansen tussen schaalniveaus als methode om te komen tot ruimtelijke kwaliteit.'

Ruimtelijke kwaliteit laat zich volgens hem definiëren als de mate waarin individuele ontwikkelingen (en cumulatief: de optelsom van individuele ontwikkelingen) passen binnen het laadvermogen van de gebiedskarakteristiek. Die karakteristiek definieert hij aan de hand van de geomorfologie (wat is de vorm van dit landschap en hoe is deze ontstaan) en de cultuurhistorie. Hij noemt dit later 'het DNA van een gebied'. Die zaken bepalen of een ontwikkeling goed of minder goed past, en of een vergunning al dan niet verleend moet worden.

RUIMTEVOLK hielp Thijs bij het bepalen van de gebiedskarakteristiek, zodat ontwikkelingen kunnen worden beoordeeld op hun passendheid, en de koers van het gebied kan worden vormgegeven. Volgens Thijs is dat het voordeel van ontwerpend onderzoek: loskomen van politieke opvattingen en individuele initiatiefnemers, en keuzes maken vanuit de waarde van het gebied, die voor iedereen herkenbaar is.

Beslissingsnemers op alle schalen (zowel bij gemeente, provincie als waterschap) hebben een **gelijkluidende visie op de gewenste ontwikkeling van een gebied** nodig die hen verbindt. Dat is het doel van het ontwerpend onderzoek. Plantoetsers die een vergunningaanvraag binnenkrijgen kunnen alleen bepalen of de activiteit de juiste vorm, omvang, context en locatie heeft als er ‘gedanst wordt tussen schaal-niveaus’: het initiatief moet niet alleen vanuit lokale schaal bezien passen, maar moet ook bijdragen aan hetgeen vanuit regionale optiek als gewenste ontwikkeling wordt gezien.

Verhaal bouwen

Volgens Anne kun je een ontwerpend onderzoek zien als het bouwen van een verhaal – ‘dit is waar we staan, dit komt er op ons af en dit is het verhaal waarlangs we naar de toekomst kijken’. Het ontwerpend onderzoek Noord-Limburg werd gerealiseerd voor acht gemeenten. Die hebben niet allemaal evenveel capaciteit of strategische denkers in huis. Dat maakt de doorvertaling van en de verbinding tussen het regionale verhaal naar de lokale gemeentelijke ontwikkeling soms moeilijk.

Voordeel: omdat dit ontwerpend onderzoek een bouwsteen vormt voor provinciale en gemeentelijke omgevingsvisies en daarom niet als zelfstandig document langs de volledige acht gemeenteraden ging, hoefden er minder compromissen gesloten te worden, dan wanneer het via een beleidskader was uitgewerkt.

Het komt volgens Anne geregeld voor dat gemeenteraden belangrijke inzichten niet in hun (omgevings)visies willen gebruiken als hen de bredere context hiervan niet duidelijk is.

Sectorale weerstand

Anne wil weten welke plek het ontwerpend onderzoek veroverd heeft binnen de POVI voor Limburg. Zij merkt op dat gemeente en regio de visie uit het ontwerpend onderzoek droeg, maar dat provincieambtenaren het lastig vonden. Thijs vertelt dat ‘de ontwerpend onderzoeken (Noord-, Midden-, Zuid-Limburg) tot zijn pensioen de basis vormden voor de POVI’, maar dat dit later is losgelaten. De (sterke) sectorale weerstand was leidend geworden voor de koers. De provincie noemde het ontwerpend onderzoek ‘een brug te ver’.

Dorien wil daarop weten of de focus op het DNA van een gebied genoeg ruimte biedt aan sectorale belangen en de transitie-opgaven die spelen. Is die koers dan te beperkend?

Thijs beantwoordt de vraag met een voorbeeld over de Peel. Uit het ontwerpend onderzoek Noord-Limburg kwam naar voren dat de ontwikkeling daar primair watergestuurd moet zijn. Voor de landbouw betekent dat een ontwikkeling gericht op 'gras en grazers'. Voor de aanvraag van een zonnepark betekent dit concreet dat deze alleen goedgekeurd kan worden als aan randvoorwaarden wordt voldaan die de gebiedskarakteristiek behouden, zoals een maximale hoogte en/of het bouwen van zonnepanelen op water. Anne beaamt dat het ontwerpend onderzoek niet bedoeld is om keuzes op slot te zetten. Het is een redeneerlijn die helpt bepalen of keuzes logisch zijn.

Volgens haar was er ook behoefte aan richting en sturing. Sectoraal is dat moeilijk, omdat er vaak strijdig beleid is tussen zowel sectoren als tussen gemeente en provincie. De Omgevingswet beoogt via de omgevingsvisie om beleid gebiedsgericht samen te brengen en pijnpunten naar boven te brengen. Bij de POVI zat er volgens Anne een te hoge tijdsdruk op, waardoor toch is gekozen voor een sectorale aanpak. Zij verwacht dat meer tijd zou hebben geleid tot een betere samensmelting tussen uitkomsten van het ontwerpend onderzoek en de sectorale aanpak.

Schaaloverstijgend denken

Volgens Thijs vinden vergunningverleners het heel moeilijk om schaaloverstijgend te denken, dat moet niet onderschat worden. Dansen tussen schaalniveaus is een manier van denken en werken die alleen kan worden ontwikkeld als dat wordt **vastgelegd in een werkproces-beschrijving**. Bij de provinciale vergunningenafdeling voegde hij daarom de volgende vraag toe: 'hoe draagt deze vergunning bij aan de realisatie van wat we als provincie in dit gebied willen?' Dat gaat verder dan de vergunning langs een checklist leggen.

Volgens Thijs is het ook niet vanzelfsprekend dat ambtenaren de omgevingsvisie – die door de gemeenteraad is vastgesteld – leidend laten zijn in hun werk. Anne zegt dat sommige gemeenten heel goed een ontwerpend onderzoek als bovenliggend verhaal meenemen in de omgevingsvisie, maar deze bij anderen meer op de achtergrond is geraakt.

Anne legt uit dat de keuzes in de omgevingsvisie vertaald moeten worden in een omgevingsplan, en dat plan is juridisch bindend voor de initiatiefnemer. Dat wordt dus harder getoetst dan de omgevingsvisie. Daarnaast is in veel gemeenten de overstap van bestemmingsplan naar omgevingsvisie nog niet gemaakt. Veel vergunningverleners werken nog op het niveau van bestemmingsplan.

Dorien vraagt of die nieuwe manier van werken, met het omgevingsplan, een nieuwe expertise vraagt van vergunningverleners en plantoetsers. Is daar een opleiding of transitie voor nodig?

Anne zegt dat **RUIMTEVOLK** altijd vergunning, toezicht en handhaving meeneemt als ze een omgevingsvisie maken. Er is een kleine club die het proces trekt, maar ze organiseren altijd momenten waarop mensen uit meerdere domeinen en beleidsvelden meepraten. Maar na de visie-vaststelling is de uitvoering niet geborgd en raakt hij vergeten. Daarom moet er een **nieuwe rol gecreëerd** worden, bijvoorbeeld van **aanjager**, die iedereen blijft herinneren aan de omgevingsvisie.

Thijs noemt een ‘verlichtend moment’ uit het regionale portefeuillehoudersoverleg van de acht Noord-Limburgse gemeenten. De wethouders zeiden dat ze de hele regio als hun gemeente moeten zien en zich vervolgens de vraag moeten stellen: als we kijken naar de ontwikkeling van onze gemeente, wat vinden we dan het beste passen? Die **interne samenhang moet worden georganiseerd**: ‘iemand moet de opdracht hebben om de ambtelijke trekkers van sectoraal beleid én de vergunningverleners telkens opnieuw samen te laten nadenken over de vraag hoe sectorale afwegingen moeten worden gemaakt ten dienste van de gewenste ontwikkeling in dit deel van onze gemeente/provincie: **wat was ook alweer onze doelstelling in dit gebied?**’ Als je dat niet organiseert zal het niet gebeuren, aldus Thijs.

Instrumenten

Dorien wil weten of ontwerp een mogelijk middel is om integraler naar planvorming te kijken.

Thijs bevestigt die opvatting en zegt dat het belangrijk is dat gemeenten en provincies elkaar op verschillende schaalniveaus ontmoeten. Een ontwerpend onderzoek dat op regionaal schaalniveau is gemaakt, is een bouwsteen voor een provinciale omgevingsvisie, maar moet geconcretiseerd worden voor een gemeentelijke omgevingsvisie. Er zal dan vaak nog een **tussenstap** nodig zijn om de gemeentelijke omgevingsvisie te concretiseren naar het juridisch bindende omgevingsplan.

Ook Anne beaamt het belang van een **doorvertaling naar lagere schaalniveaus**, maar ziet dat die stap vaak achterblijft. Het ontbreekt gemeenten aan een kwaliteitscultuur, en dat leidt tot een enorme onderschatting van de waarde van hun gebied.

Dorien noemt alles heel kwetsbaar, omdat het van mensen afhangt of een visie goed landt. Hoe kan dit proces minder kwetsbaar worden?

Volgens Thijs kan dat deels door te instrumenteren. Hij noemt het **handvat kernkwaliteiten**. Daarin kunnen plantoetsers terugvinden waar ze rekening mee moeten houden. Maar dan nog moet je continu

bezig zijn met een werk- en denkcultuur die het nadenken over de belangen die je als overheid belangrijk vindt ('de samenhang der dingen') tot in de haarvaten van de organisatie ontwikkelt, stelt hij. Juist omdat ruimtelijke kwaliteit het resultaat is van de optelsom van allemaal individuele besluiten op individuele initiatieven.

Anne zegt ook dat er een **stevige gemeente** nodig is die zich transactioneel durft op te stellen. Bijvoorbeeld: op dit perceel mag gebouwd worden, maar in ruil daarvoor moet de initiatiefnemer een doorkijk bewaren of een boom planten.

Thijs zegt dat we als maatschappij veel belangen bij de overheid hebben neergelegd om te organiseren, maar dan moet er ook **sturing** zijn. Dat begint al op nationale schaal.

Anne begint over het *Jaarboek Landschapsarchitectuur en stedenbouw*. Anne had het ontwerpend onderzoek van Noord-Limburg ingestuurd, maar dat werd ondermaats gevonden, omdat het binnen een beleidscontext was opgesteld. Daar is ze het mee oneens, want een mooi wijkje kan alleen gebouwd worden als er visievorming aan vooraf is gegaan. Ze windt zich op over het dedain waarmee volgens haar vanuit de ontwerpwereld naar ontwerpend onderzoek wordt gekeken. **Beschouwen en observeren** is volgens Anne een pertinent onderdeel van kwaliteitsruimte creëren.

Aanbevelingen

Thijs wil dat overheden op alle schaalniveaus zich bewust zijn van ontwerpend onderzoek als een belangrijke bouwsteen om visies mee vorm te geven. Een voor iedereen herkenbare schets en waardering van zijn/haar omgeving via een 'gebiedskarakteristiek' zal ook de herkenbaarheid van en begrip voor het **juridisch bindend kader (omgevingsplan)** vergroten. Dat besef wil hij ook zijn rijkscollega's meegeven. En op elk schaalniveau (Rijk, provincie, gemeente) moet **iemand verantwoordelijk gemaakt worden voor de samenhang**, anders komt er niets van terecht. Dat zijn voorwaarden om ook op vergunningverlenersniveau het denken in termen van (ruimtelijke) kwaliteit te laten landen.

Anne merkt op dat cultuurhistorie vaak een sluitpost is bij gemeenten. Het wordt belangrijk gevonden, totdat het financieel niet uitkan. Dan gaan bijvoorbeeld waardevolle doorzichten verloren. **Kwaliteit moet een logisch verhaal aan de voorkant worden**, zodat het terechtkomt in de kaders die een ontwikkelaar meekrijgt. Haar oproep aan het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap: zorg dat de C in het ministerie dusdanig serieus wordt genomen dat het landt in de kaderstelling.

GESPREK 4

NOVEX-programma en de wooncoöperatie

Een gesprek met Rob van Zwet - adjunct afdelingshoofd Novex provincies, Hanna Lára Pálsdóttir – Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, Saskia Groenwoud Koers – programmanager Novex gebieden en Joost van Alkemade – wooncoöperatie Soesterhof

Gespreksleiders: Dorien de Voogt en Flip ten Cate

De bevordering van het goede, op landelijk en lokaal niveau

Het is een vraag die velen bij voortduring bezighoudt: hoe te sturen op ruimtelijke kwaliteit? Een vraag die steeds opnieuw, bij wisselende opgaven en décors, beantwoord kan en moet worden. De Federatie Ruimtelijke Kwaliteit verkent de instrumentele mogelijkheden met een serie van zes gesprekken. Dit keer komen het landelijke en het lokale schaalniveau bij elkaar. Hoe verhouden de ambities op rijksniveau zich tot hoopvolle initiatieven vanuit de samenleving?

Aan de digitale rondetafel van Dorien de Voogt en Flip ten Cate schuiven vier experts, met verschillende achtergronden aan. Hanna Lára Pálsdóttir, Saskia Groenewoud en Rob van Zwet werken als respectievelijk projectleider Ruimtelijke Kwaliteit, programmamanager NOVEX-gebieden en afdelingshoofd NOVEX Provincies bij het Rijk. Joost van Alkemade is zelfstandig adviseur en onder meer betrokken bij het CPO-project Soesterhof in Amersfoort. Al bij het begin van het gesprek blijkt dat de deelnemers hechten aan verbinding: niet de tegenstellingen benadrukken maar juist samen werken aan sterke gemeenschappen, in een goed verzorgde omgeving – zoals de nieuwe minister van VRO bij haar aantreden ook verkondigde. Pálsdóttir ziet een brede beweging op dit terrein ontstaan, waarbij ook 'fysiek' en 'sociaal' gelijkwaardig worden meegenomen – na jaren waarin het vooral ging over 'bouwen, bouwen, bouwen'.

Het is juist die combinatie die bij het bewonersinitiatief Soesterhof centraal staat, zo geeft Joost van Alkemade aan. Hij woont er zelf en was betrokken bij de ontwikkeling van het collectieve woningbouwtraject op het terrein van de NS-wagenwerkplaats, die tien jaar in beslag nam (oplevering: 2020). Naast de bouw van duurzame woningen speelde het behoud van cultureel erfgoed op het terrein een belangrijke rol. De provincie Utrecht maakte de planontwikkeling mede mogelijk met een **opstartsubsidie**. Terugkijkend verbaast hij zich erover dat bij een project als dit aan de gemeentelijke kant niet de verbinding wordt gelegd tussen beleidsdoelstellingen als wonen, zorg, gezondheid, groen en ontmoeting. Wat hem betreft mag er veel vaker worden ingezet op meer samenhang, dat vergt van de gemeente wel een **integrale aansturing**.

Waar Joost direct contact had met zijn medebewoners, zijn die voor Rob van Zwet verder uit beeld: hij werkt samen met de provincies om het

nationale en provinciale omgevingsbeleid op elkaar af te stemmen. Wat onverlet laat dat er bij het Rijk zeker wel belangstelling is voor de lokale leefwereld. Rob noemt het programma Vitale Regio's, dat uiteindelijk ook landt op lokaal niveau, bij 'gewone' mensen. En toevallig (of niet) heeft hij vandaag een workshop over bewonersparticipatie en hoe zijn afdeling zich daartoe verhoudt. De werelden komen dus wel degelijk dichterbij elkaar.

Die ervaring heeft Saskia Groenewoud ook, waarbij het in haar geval vooral om het elkaar opzoeken gaat; van provincies, gemeenten en waterschappen (hoewel ook maatschappelijke partijen in ambtelijke werkgroepen meedenken). Gezamenlijk proberen zij invulling te geven aan de 16 NOVEX-gebieden van Nederland, waarvoor inmiddels **ontwikkelperspectieven** zijn ontwikkeld (inclusief noties over ruimtelijke kwaliteit). Deze worden nu vertaald in **investeringsagenda's**, die zicht moeten geven op de financiering van de langjarige projecten. Daarbij wordt een onderscheid gehanteerd in drie typen gebieden, die specifieke opgaven kennen: verstedelijkingsgebieden, landelijke gebieden en haven-industriegebieden. De betrokken partijen maken zowel bij de perspectiefontwikkeling als de uitwerking gebruik van rijksstimuli zoals de **Handreikingen** van Mooi Nederland. Ook wordt nagedacht over een **Impulsbudget** voor leefbaarheid en groen, dat gebruikt kan worden om de ruimtelijke kwaliteit mee te financieren.

Waar het Rijk met de *Nota Ruimte* probeert om de ambities van verschillende departementen te verbinden (wat nog niet eenvoudig blijkt te zijn), kwam die koppeling bij het project Soesterhof op een natuurlijke manier tot stand, zo geeft Joost aan. Hij somt op: een groene gemeenschappelijke binnentuin, een eigen waterbeheersysteem, een klusruimte met gemeenschappelijk gereedschap en voorzieningen voor de dieren (om daarmee de natuurinclusiviteit en biodiversiteit te stimuleren). Saskia vult hierop aan dat het vooral aan de gemeenten is om op dit soort initiatieven adequaat in te spelen. De gemeente moet de belangen van de initiatiefnemers respecteren, maar tegelijkertijd moet zij ook kijken naar wat het gebied en de stad (of het dorp) als geheel nodig heeft. Joost vindt dat gemeenten best stevige **kwaliteitscriteria** mogen benoemen waar bewonersinitiatieven aan moeten voldoen. Hanna Lára beveelt daarbij om 'kwaliteit' breed in te vullen. Refererend aan de ervaringen bij Fellenoord Eindhoven geeft zij aan dat een eis van '85 procent betaalbaar' bij lange na niet voldoende is. Het programma voor een nieuw gebied zou veel meer in termen van **gedeelde waarden** geformuleerd moeten worden.

Het Rijk kan randvoorwaardelijk helpen, geeft ook Rob aan, met **kennisdeling** rondom inspirerende voorbeelden en bijvoorbeeld de **Werkplaatsen** waarbij ontwerpend onderzoek wordt ingezet. Het **programma Toekomstbestendige Gebiedsontwikkeling** mag

daartoe ook gerekend worden, aldus Hanna Lára. Zij vindt het voorstelbaar dat het Rijk met **voorbeeldplannen** gaat werken (zij noemt onder meer Urban Woods als interessante casus), die gebruikt worden om met elkaar te leren hoe integrale projecten tot stand kunnen komen. Met daarbij de aanbeveling van Saskia om ook de ervaringen vanuit het de **nationale programma's Vitale Regio's en Leefbaarheid en Veiligheid** mee te nemen (zo bestaande gebieden in Nederland), omdat juist daarin de kwalitatieve dimensie van de publieke ruimte aandacht krijgt. De nieuwe minister van VRO heeft al aangegeven deze programma's veel meer te willen verknopen, om zo lokaal tot sterke gemeenschappen te komen. Aan tafel wordt ervoor gepleit om dit dan ook te vertalen in **één integraal rijksbudget**. Het denken dat hierover bij de **Regionale investeringsagenda's** is ontwikkeld, kan daarbij behulpzaam.

De noodzaak van kennisdeling wordt door Joost zeker onderschreven; vanuit Soesterhof worden zo'n 15 andere initiatieven in het land ondersteund. Een belangrijk knelpunt waar deze tegenaan lopen betreft het niet kunnen beschikken over bouwgrond. Gemeenten mogen ook na het Didam-arrest wel degelijk gronden aan bewonersgroepen ter beschikking stellen, maar dit vergt wel een **inbedding in het gemeentelijke woningbouw- en grondbeleid**. In Rotterdam werkt het Platform Woonopgave hard aan het in kaart brengen van alle hindernissen die de ontwikkeling van nieuwe volkshuisvestingsmodellen (met name de 'derde weg' van de woon- en beheercoöperaties) in de weg staan.

Hanna Lára wijst erop dat dit ook in de geest van de Omgevingswet is: we gaan van straffen en tegenhouden naar stimuleren en inspireren. Volgens Joost hebben daar ook de lokale **commissies ruimtelijke kwaliteit** een rol in: zij moeten niet alleen naar de ruimtelijke oplossing kijken, maar ook naar de samenlevingsvisie die daarachter schuilgaat.

Bij het slot van het gesprek doet Hanna Lára nog een oproep, en wel om ook de uitvoerende partijen als bouwbedrijven bij dit debat te betrekken. Om zo ook de brug te slaan tussen programma's als Mooi Nederland en de *Citydeal Conceptueel bouwen* aan de ene kant en de bouwpraktijk aan de andere kant. In de laatste gaat het om doelstellingen als 'versnelling' en 'opschaling', terwijl het Rijk het heeft over de 'wederombouw' van Nederland. In een **systeembenadering** is het de vraag hoe die begrippen bij elkaar kunnen worden gebracht.

GESPREK 5

Kunst als aanjager van kwaliteit van de leefomgeving

Een gesprek met landartiest Bruno Doedens en veranderaar Klaas Sietse Spoelstra over de vraag hoe kunst- en cultuurprojecten die in de openbare ruimte plaatsvinden bij kunnen dragen aan de kwaliteit van de leefomgeving. Zij doen dit aan de hand van het project Bosk, dat in 2022 plaatsvond in Leeuwarden en onderdeel was van het programma Arcadia.

Gespreksleiders: Dorien de Voogt en Fip ten Cate

Geschiedenis

Arcadia was in 2022 een honderd dagen durend cultureel programma. Het is het vervolg op Leeuwarden – Fryslân 2018 Culturele Hoofdstad van Europa. Een van de grootste culturele projecten van Arcadia was Bosk, een wandelend bos van meer dan duizend bomen dat van 7 mei tot en met 14 augustus 2022 met de hulp van 4.000 vrijwilligers 3,5 kilometer door de binnenstad van Leeuwarden bewoog.

Deze kunstinstallatie van Bosk wandelde van locatie naar locatie en toverde de straten en pleinen zo om tot groene oases. Bosk ging het gesprek aan met de stad en haar bewoners en nam de bezoeker mee in het verhaal van de aarde, dat nodig herschreven moet worden. Het wandelende bos vroeg aandacht voor het herzien van de verhouding tussen mens en natuur. Het vertelde daarbij een verhaal dat verbindt, betovert, de blik verruimt maar ook herkenbaar is. Iedereen kon en mocht aanhaken bij Bosk en men werd uitgenodigd om mee te denken en mee te doen. Het project kende, naast het wandelende bos, een breed participatie-, educatie-, cultuur- en verdiepingsprogramma voor Leeuwarden met bewoners, wijken, dorpen, verenigingen, ondernemers en organisaties. Bosk streeft naar een groenere toekomst door het planten van heel veel bomen. Zo kregen de 1.200 bomen van het wandelend bos na 14 augustus 2022 allemaal een permanente plek in de gemeente Leeuwarden.

Interviewer Flip ten Cate geeft aan dat het leggen van verbinding tussen ruimtelijk en cultureel ontwerp niet vanzelfsprekend is, maar dat Bosk daarvan een goed voorbeeld is. Klaas Sietse Spoelstra is geïnteresseerd in de manier waarop kunst en cultuur als katalysator kunnen werken voor maatschappelijke opgaven. Voormalig landschapsarchitect en initiatiefnemer van het wandelende bos Bruno Doedens beweegt zich tegenwoordig op het snijvlak van kunst, landschap en maatschappelijke opgaven. Interviewer Dorien de Voogt vindt het bijzonder dat Bosk een grote maatschappelijke opgave, namelijk klimaatverandering, ervaarbaar maakt, zodat mensen snappen 'dat zij er zelf over gaan', iets wat er bij dergelijke thema's niet altijd het geval is.

Daar vult Flip op aan dat cultuurdragers nodig zijn om de angst te overwinnen van mensen die aarzelen om hun verbeeldingskracht in te zetten. En dat dit in het project Bosk gelukt is.

Radicale verbeelding

Hoe is het uitzonderlijke maandenlange project met duizend bomen op wisselende locaties in Leeuwarden in 2022 tot stand gekomen? Bruno wijst erop dat aan ideeën in de kunst- en cultuursector geen gebrek is. Het gaat volgens hem om het tot stand brengen daarvan op een tot de verbeelding sprekende en radicale wijze. De schaal is daarbij heel belangrijk: 1000 bomen spreken tot de verbeelding, 100 bomen zouden nauwelijks impact gehad hebben. Doe dus iets dat mensen op het eerste gezicht onmogelijk en krankjorum vinden, maar dat wél kan.

Klaas Sietse vindt het in die context bijzonder dat in de regio Leeuwarden (of Fryslân) **ruimte geboden is aan een ‘open space’**. ‘We hebben daar echt **prikkelende discussies** met elkaar kunnen voeren.’ Dat vindt hij uitzonderlijk omdat het meestal gevestigde belangen zijn die de creatieve ruimte beperken.

Dat vindt Bruno ook. Hij wijst erop dat de culturele sector in dit soort projecten het juiste middel moet zien te vinden; **iets dat ‘verleidt, verbindt en niet direct gevaarlijk is’**. ‘En ook al zijn het er duizend, bomen worden niet als gevaarlijk beschouwd.’ Hij denkt dat kunstenaars in staat moeten zijn om **bewoners en ambtenaren ‘mee te nemen in een nieuw verhaal’**. Het is hem destijds ook gelukt om de **‘radicale verbeelding’** die Bruno voor ogen had te realiseren. ‘Als je daarin slaagt dan wordt iedereen die meedoet ook mede-kunstenaar. En dat leidt tot sociale activatie, mede door het positieve effect te laten zien zoals in dit geval maatregelen genomen worden tegen klimaatverandering.’

Transities activeren

Als het erom gaat om transities tot stand te brengen, dan zijn wat Bruno betreft drie domeinen relevant. De eerste is die van **regels en wetten**, waarvoor de overheid primair aan zet is. De tweede is die van **innovatie en techniek**, het domein waarin diverse actoren, van overheid tot bedrijfsleven, actief zijn. Het derde domein is dat van **het verhaal en de verbeelding**. Maar, zo maakt hij duidelijk, dat laatste domein is financieel gezien wel het ondergeschoven kindje. ‘De verbeelding krijgt niet een derde van het beschikbare budget om transities te activeren. Zou het niet slim zijn om van al het geld dat wegens onderuitputting van budgetten terugvloeit naar ‘Financiën’ 10% af te romen ten behoeve van culturele impulsen aan ruimtelijke projecten? Als je dat zou doen, dan krijg je een **gigantische verschuiving die mensen raakt**. Zoals we met Bosk hebben gedaan. En dat werkt nog steeds door, want uit dat project zijn zestig initiatieven ontstaan die klimaatgerelateerd zijn, tot aan Zuid-Europese landen aan toe. **Dat de gemeente Leeuwarden destijds ruimte heeft gegeven voor die voedingsbodem is speciaal.**’ Daarbij geeft Bruno aan dat Bosk het juiste initiatief op het juiste moment op de juiste plek was. ‘Er was budget, er bestond een wens voor een vervolg op de manifestatie Leeuwarden – Fryslân 2018 Cultu-

rele Hoofdstad van Europa en de gemeente was ook echt betrokken.’ Bruno maakt duidelijk dat voor het beoogde succes de gemeente Leeuwarden als partner en co-producent mee moest doen, en dat de duizend rondreizende bomen in de gemeente een vaste plek moesten krijgen, wat ook is gebeurd.

Bosk was niet alleen een cultureel project, maar wilde ook impact hebben op het sociale en ecologische domein. Bruno: ‘Gemeenten krijgen zoiets niet gefinancierd vanuit transitiegelden.’

Klaas Sietse vindt dat de **culturele sector veel vaker ‘aan de voorkant’ uitgenodigd zou moeten worden** om mee te doen aan dergelijke projecten, om grote maatschappelijke transities mee aan te jagen. ‘Denk aan de **Regiodealgelden**, daar zou veel meer mee gedaan kunnen worden vanuit kunst en cultuur. Tegelijkertijd is de culturele sector behoorlijk versnipperd en richten kunstenaars zich al snel op de geijkte en sectorale fondsen. De verbinding tussen de wereld van kunst en cultuur aan de ene kant en de grote maatschappelijke opgaven aan de andere kant, komt daardoor maar moeizaam tot stand. Terwijl het wél kan. In het project Bosk hebben wij bijvoorbeeld **met groepen belangstellenden** gesproken over de rechten van de natuur. Samen met andere deelprojecten hebben we duizenden mensen bereikt.’ Het schort beslist niet aan goede ideeën, maar aan budget en lef om die ideeën aan te spreken.

Doorlopende verbeeldingskracht

De vrije ruimte die ten tijde van Bosk in Leeuwarden is gevoeld en is benut, zou wat Bruno en Klaas Sietse een permanent karakter moeten krijgen.

Klaas Sietse: ‘Je zou naar een situatie willen waarin **verbeeldingskracht permanent een rol speelt op regionaal niveau om ruimtelijke kwaliteit voortdurend te agenderen en te stimuleren**. Nieuw denken, verschillende disciplines, cross-sectoraal.’ Hij wijst daarbij, naast de eerdergenoemde Regiodeals, op programma’s als **Vitale Regio’s**. ‘In de ruimtelijke component die nog nauwelijks is ontwikkeld, zouden kunstenaars echt een rol kunnen vervullen. Het is hard nodig om met **‘wilde ideeën’** op onverwachte paden te komen.’ Daarnaast is er ruimte nodig om te kunnen experimenteren en dus ook falen. Kunst is een geweldig middel om te mogen falen: daar leer je veel van. En jaagt dat niet juist ook innovaties aan?

Waarom dat niet van de grond komt, wil interviewer Flip weten. Klaas Sietse noemt het voorbeeld van de *Nota Ruimte*. ‘Daarover is een conservatieve saus gegoten die gevestigde belangen behoudt. Het is geen document waarin naar de langere termijn wordt gekeken en waarin het onverwachte wordt toegelaten. Er mag vooral geen spanning komen op bestaande belangen en nieuwe perspectieven.’ En dat geldt ook op provinciaal niveau. ‘In de Gedeputeerde Staten van Friesland zit niemand met binding met de culturele sector, terwijl dat bij bijvoorbeeld de

landbouw wel het geval is.’ Bruno beaamt dat onze Nederlandse cultuur veel meer op functionaliteit dan op verbeeldingskracht gericht is.

Positief boos worden

Wanneer komen mensen in beweging? Dat gaat niet alleen om ‘weten’, om ‘kennis’. ‘Dat gebeurt pas **als mensen geraakt worden in het hart**’, zegt Klaas Sietse.

‘En in de onderbuik’, voegt Bruno toe, **‘kunst kan een diepgevoelde emotie teweegbrengen en oproepen’**. Spoelstra haakt daarop in door die diepere laag concreet te maken. ‘Wat is onze gemeenschappelijke taal, geschiedenis en identiteit? Dat bedoel ik niet op een nationalistische manier, om anderen uit te sluiten, maar op een manier die ik als een gedeelde verantwoordelijk omschrijf. Dat gaat om **waarden**, om wat we belangrijk vinden en om van daaruit **‘positief boos te worden’** over wat ons als regio bezighoudt. Dat **gemeenschappelijke besef en de verantwoordelijkheid** die daaraan verbonden is, is iets wat je kunt oproepen.’ Bruno: ‘Dat is denk ik de onderbuik, het fundamentele besef over wat echt telt. Dat is iets waar we in de snelheid van alledag niet aan toekomen, maar waar kunst en cultuur wel de ruimte voor bieden.’ Spoelstra geeft daar een mooi voorbeeld van. Dat heeft te maken met de aandacht die hij met een groep bezorgde burgers heeft gevraagd voor de slechte situatie van de grutto (burgerinitiatief Kening fan’e Greide*). Als kanarie in de kolenmijn van het nationale weidelandschap. ‘Op een gegeven moment vroeg iemand of met het verdwijnen van de grutto en het bijbehorend geluid ook onze cultuur dreigde stil te vallen, en, nog dichterbij, de Friese taal. Immers, die regio-specifieke cultuur zit vol rituelen, taal en poëzie waarvan het verschrallende landschap de drager is. Verschraalt met het landschap dus ook je identiteit in taal en cultuur? Dat is het soort opmerking dat je heel lang blijft. Je beseft dan dat de grutto voor iets groters staat: voor het leven dat we hier hebben en voor de rituelen die daarbij horen. **Dat is een kwaliteit die kunst ook kan hebben als vorm van verbinden en positief boos (positief activisme) worden, omdat je verandering in gang wil zetten.**’

* Ook bij Kening fan’e Greide is veel kunst en cultuur ingezet om het verhaal van het verschrallende landschap en de daaruit volgende landschapspijn te vertellen. Voorstellingen met dans, theater, muziek en exposities (bijv. in Natuurmuseum Fryslan met vormgever Teun Mosk). Er zijn films gemaakt bijv. Gruttopia van Thom Verheul etc. Parallel aan de impact op de ‘verbeelding’ heeft het initiatief ook geleid tot allerlei andere spin-off zoals diverse landschapsprogramma’s (o.a. regiodeal Natuurinclusieve landbouw, Nationaal Gruttoplan, Living Lab Natuur inclusieve landbouw, diverse ondernemersinitiatieven (bijv. De Fryske of melkstroom bij Noorderland-melk) en het heeft impact op beleidsopgaves. Dat burger-initiatief is inmiddels in een volgende fase en gaat deels door onder de noemer van BirdEyes (programma bij Rijksuniversiteit Groningen). Binnen dit programma wordt naast internationaal onderzoek ook de koppeling gemaakt met verbeeldingskracht.

GESPREK 6

Kwaliteitsadvisering in de regio: hoe vertalen we waarden en ambities naar de praktijk?

Een gesprek met Enno Zuidema - regiobouwmeester Nationaal Coördinatiecentrum Groningen, Ben van der Meer - stadsbouwmeester gemeente Groningen, Dianne Maas - bouwmeester Versterkingsopgave gemeente Groningen, Dorien Fröhling - directeur Libau, Henny Bruynzeel - strateeg Libau, en Mary Jorritsma - afdelingshoofd stadsontwikkeling gemeente Groningen.

Gespreksleiders: Dorien de Voogt en Marielle Hoefsloot
(directeur Federatie Ruimtelijke Kwaliteit)

Introductie

De provincie Groningen staat voor grote maatschappelijke opgaven, niet in het minst in de aardbevingsgemeenten (Versterkingsopgave). De gemeente Groningen wordt gezien als een voorbeeld van een overheid die ruimtelijke kwaliteit hoog in het vaandel heeft staan. Hoe werken verschillende adviseurs, strategen en bouwmeesters in deze provincie samen om de kwaliteit-sambities vorm te geven, door de ruimtelijke schalen heen?

Elkaar vinden

Dorien de Voogt wil allereerst weten hoe iedereen elkaar weet te vinden voor overleg en samenwerking.

‘Moeilijk’, zegt Ben, omdat iedereen zijn agenda op hoofdtaken plant. Er is veel afstemming nodig. Hij probeert de **ervaringen** van Dianne in het aardbevingsgebied **op te halen** en hier deels mee te werken.

Dianne zegt dat ze niet vaak letterlijk aan tafel zitten, maar dat er gemeentelijke sleutelfiguren zijn, zoals gebiedsstedenbouwkundigen van het team van de versterkingsopgave gemeente Groningen, die wel regelmatig inhoudelijk gesprekken voeren met de stadsbouwmeesters.

Enno geeft aan dat er in het kader van Nij Begun een maatregel is afgekondigd voor het instellen van **regionaal overleg over de ruimtelijke kwaliteit** gericht op de versterkingsopgave in de vijf aardbevingsgemeenten. Hij vindt contact met de regio erg belangrijk, zowel met Dianne als andere bouwmeesters en stedenbouwkundigen. Hij is blij dat dit regionale overleg, voorgezeten door de provincie, bestaat en de regio het sinds vorig jaar zelf organiseert.

Mary illustreert dat, nu de functie van provinciaal bouwmeester vacant is, iedereen elkaar voornamelijk treft als er iets aan de hand is, of als er opgeschaald moet worden. Dat vindt ze jammer, 'je wilt een gesprek door de hele keten'. Er heeft nu slechts twee keer een gesprek plaatsgevonden tussen **bouwmeesters, stadsbouwmeesters en supervisoren**, maar dat moet vaker.

Henny van Libau zegt dat zij uitsluitend in het ommeland werken, niet in de gemeente Groningen. Libau heeft incidenteel contact met Ben en zit niet bij het regionale overleg. Volgens Dorien Fröhling zou het goed zijn om daar wel bij aan te sluiten, omdat Libau met dezelfde gemeenten te maken heeft. Libau heeft de steunpunten kwaliteit en erfgoed waarmee de gemeenten worden ondersteund. De medewerkers van Libau adviseren en ondersteunen hen bijvoorbeeld door middel van **Ruimtemakersbijeenkomsten, spreekuren en werkplaatsen**. Libau zorgt ervoor dat ruimtelijke kwaliteit op de juiste plekken op de agenda landt in deze gemeenten. Ze helpen bij het maken van omgevingsvisies, -programma's en -plannen. Dorien geeft aan dat het dan helpt als er ook op de schaal van de provincie gesprekken worden gevoerd: gesprekken over wat voor keuzes je als provincie wilt maken. Dit gesprek wordt wel één op één met de provincie gevoerd, maar nog niet in de breedte van de kwaliteitsketen. Libau heeft regelmatig overleg met de Nationaal Coördinator Groningen (NCG) en nodigt Enno uit als er specifieke thema's besproken worden, zoals bijvoorbeeld de boerderijen.

Unieke rol bouwmeesters

Stadsbouwmeester Ben zegt dat stadsbouwmeesters in veel gemeenten alleen plannen toetsen, maar dat ze in Groningen strategischer werken. Afdelingshoofd Mary vult aan dat de rol van stadsbouwmeester is veranderd sinds de komst van de Omgevingswet. Die dwingt gemeenten om het proces aan de voorkant beter in te richten en daar hoort een focus op ruimtelijke kwaliteit bij.

Daarom is er een document gemaakt, waarin kwaliteitseisen worden gesteld. De supervisors en stadsbouwmeesters doen procesbegeleiding, de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit (CRK) is het toetsende orgaan.

Dianne noemt het 'krachtig' dat voor urgente dossiers en complexe stukken **bouwmeesters worden ingeschakeld**: wijkbouwmeesters voor wijkvernieuwingsopgaven, sociaal bouwmeesters voor sociale vraagstukken en zij als bouwmeester versterking. Dat zijn perfecte posities om ruimtelijke kwaliteit te agenderen. Ze kunnen **gevraagd en ongevraagd advies** geven,

zijn **onafhankelijk** en **geen onderdeel van het ambtenarenapparaat**. Volgens haar maak je het verschil aan de voorkant: kaders scheppen en afspraken maken. Je moet niet alleen achteraf toetsen, dat leidt niet tot kwaliteit.

Meer bouwmeesters

Ben zegt dat het bouwmeesterschap zo'n krachtige rol is omdat ze zich in een tussenschaal bevinden. Het is een formele informele positie: we maken constant 'loopjes', we gaan naar allerlei mensen toe en voeren de gesprekken; we maken verbinding. Hij benadrukt hoeveel je kunt bereiken in korte tijd als je de juiste mensen hebt. Daarom verwacht hij dat er meer 'lopers' nodig zijn om die verbindingen te blijven maken.

Mary plaatst daarbij de kanttekening dat het belangrijk is dat iedereen zich aan zijn **eigen rol houdt** en niet op andermans stoel gaat zitten. Als je goed voor ogen houdt wanneer je te maken hebt met strategische advisering, procesadviesing en toetsende advisering werkt het instrumentarium heel goed.

Enno beaamt dit, en zegt hoe lastig dit soms kan zijn. Hij heeft dit een paar keer gezien in de samenwerking tussen de NCG en de vijf gemeenten. De NCG probeert het kwaliteitsniveau zo hoog mogelijk te krijgen binnen de kaders van de gemeente en de gemeente toetst, maar dit leidt soms tot frictie. Je moet **blijven praten over wie wat doet**.

Mary: In onze regio zie je de 'verarming' die eigenlijk in heel Nederland speelt: veel kleine en middelgrote gemeenten zijn de afgelopen dertig jaar niet in staat geweest het kwaliteitsinstrumentarium en de capaciteit op peil te houden. Daar kwam de Omgevingswet bovenop die dwingt om te werken aan de kwaliteit.

Ben gaf aan meer bouwmeesters of lopers te willen, en krijgt de vraag of dat wel kan als het ambtelijk apparaat daar niet op is ingericht.

Ja dat kan dan juist wel zegt Dianne. Op momenten waar opgaven vanuit het ambtelijk apparaat alleen technisch benaderd worden, ben ik in de positie om daar ook kwaliteit bij te agenderen. Gemeenten kun je dan meenemen in die gedachte en hierin opleiden, ook de kleine gemeenten.

Dorien zegt dat het haar niet uitmaakt wie de rol van kwaliteitsborging vervult, als het maar gedaan wordt en met elkaar afgestemd wordt wie wat doet. Ze benadrukt hoe complex het is, omdat iedere gemeente dit anders organiseert.

Enno is niet per se voor meer bouwmeesters. Hij zegt dat er eerst een team, een heldere opdracht en organisatie nodig zijn voordat een bouwmeester zijn werk goed kan doen. Te veel gemeenten en derden die pleiten voor bouwmeesters hebben dat niet door.

Ben sluit zich aan bij Enno dat niet iedere stad een stadsbouwmeester nodig heeft. Dat kan een verlies van talent, tijd en geld zijn, wanneer gemeenten niet ontvankelijk zijn voor wat die rol kan brengen. Henny sluit zich hierbij aan. Zij vertelt dat bij kleine gemeenten lang de nadruk lag op economische groei. Zij vonden de kwaliteitsrichtlijnen in de weg zitten.

Ontvankelijke gemeenten

Dan is de vraag: is dit een kip-ei-verhaal? Moet je als stadsbouwmeester agenderen wat er mist of moet de rol alleen bestaan in ontvankelijke gemeenten? Henny noemt het een wisselwerking: het duurt lang voordat die ontvankelijkheid ontstaat. Ze hoort dat mensen na een bezoek aan een Ruimtemakersbijeenkomst geïnspireerd zijn geraakt, maar op het gemeentehuis alleen geconfronteerd worden met wat niet kan. Vervolgens komen ze niet meer – het contrast met wat je brengt en wat iemand in zijn werkomgeving ervaart kan te groot zijn.

Daarom zegt Dorien: je moet een stap terugdoen. Begin met de vraag ‘Wat heb je nodig?’ en biedt tools aan hoe ze kunnen bouwen aan wat ze nodig hebben. Je kunt geen mooie vergezichten schetsen voordat dat de basis op orde is, die nodig is om de Omgevingswet te kunnen implementeren. Je wilt niet een reactieve controlerende houding aannemen, maar juist de **dialogoog aangaan in het commissiewerk**, met de gemeenten spreken over kwaliteitsambities en vroegtijdig gesprekken voeren met ontwikkelaars. Steeds vaker worden we nu door gemeenten en ontwikkelaars aan de voorkant uitgenodigd bij de gesprekken, dat is een goede ontwikkeling.

Mary geeft een geschiedenis schets over het ontstaan van de stadsbouwmeesterrol in de gemeente Groningen. In de jaren negentig waren er nog tien planologen en daar is er niet een van over. Toen het ministerie van VROM werd opgeheven is het systeem van de ruimtelijke ordening ook lokaal compleet lam gelegd – in heel Nederland. Toen kwam de versterkingsopave en ontstond het idee om daar een apart programma voor op te zetten. Uiteindelijk kwam het besef dat daarbij een onafhankelijke rol nodig was die stond voor de ruimtelijke kwaliteit. We zijn 1,5 jaar bezig geweest om het profiel van Dianne's rol op papier te zetten. Daarnaast is er ook gestreden om de rol van de stadsbouwmeesters scherp te krijgen, zodat die zich richten op de omgevingsvisie, strategische projecten en het inspireren van de organisatie, maar geen onderdeel uitmaken van de organisatie. Je moet die onafhankelijke adviesrol volgens Mary scheiden van de ambtelijke lijnverantwoordelijkheid.

Provinciaal bouwmeester

De vraag wordt opgeworpen welke rol een provinciaal bouwmeester kan hebben in de regio.

Henny zegt dat Libau een soort **buitengewoon adviseur** van de provincie is bij het maken van een visie. Dat is niet exclusief voor Libau; ook waterschappen en andere partijen hebben zo'n adviesfunctie. Als de visie beter op papier staat worden de gemeenten betrokken, er bestaat dus een soort participatierelatie tussen hen.

Er is volgens Dianne een harde knip bij het bordje 'de bebouwde kom'. Alles daarbuiten valt onder de verordening van de provincie. De lijnen tussen gemeenten en provincie zijn sectoraal aardig aan elkaar geklikt en iedereen vindt elkaar. In de ideale wereld heeft de provinciaal bouwmeester juist een integrale en strategische blik op dit gebied.

Mary zegt dat de aanhaking vooral tactisch en operationeel van aard is. Bij het ontwikkelen van de GOVI zijn de stadsbouwmeesters betrokken maar ze wil meer gesprekken met de provincie over de POVI. Die zijn er wel, maar het kan beter.

Enno zegt dat de stadsbouwmeesters gehecht zijn aan de gemeentelijke omgevingsvisie maar de provinciaal bouwmeester niet de opdracht had om betrokken te zijn bij de POVI. In de praktijk pakte dit echter wel zo uit, het atelier heeft ongelooflijk veel werk verzet voor de POVI. Dorien geeft aan dat het integrale werken nog moeilijk tot stand komt. Ze mist ook de fysieke agenda. Er zou juist via de fysieke agenda een hele mooie verbinding gemaakt kunnen worden tussen de economische en sociale agenda van de provincie. Dorien van Libau heeft ervoor gestreden om ruimtelijke kwaliteit mee te nemen in de economische agenda, maar ze is bang dat het nu een sausje is, en niet intrinsiek.

Dianne zegt dat de sectorale sturing ook alles te maken heeft met hoe de financieringsstromen vanuit het Rijk georganiseerd zijn. Zo speelt de provincie feitelijk geen rol in de versterkingsopgave, want de financiering komt vanuit het Rijk. De provincie staat buitenspel.

Enno is het ermee eens dat er een ruimtelijke agenda nodig is, niet alleen op sociaal en economisch gebied, maar echt integraal. 'In de regio heb ik ervaren dat het belangrijk is om samen met de regio te analyseren wat er aan de hand is, waar we een antwoord op moeten geven, welke stakeholders we nodig hebben: een regioplatform waarin iedereen deelnemer is.'

Kwaliteitssturing en waarden

Dorien de Voogt wil weten of de bouwmeesters scherp hebben dat kwaliteitssturing begint met het bepalen wat de gemeenschappelijke waarden in het gebied zijn, want daar is nog niet over gesproken.

Antwoord: Dianne geeft aan dat die manier van werken voor de bouwmeesters zo vanzelfsprekend is, dat ze het daarom niet benoemd hebben. Enno zegt dat het hun rol is om dit te agenderen in de versterkingsopgave.

Ben geeft aan dat stadsplanning van oudsher een ruimtelijke activiteit is, maar nu zijn ze met de dienst maatschappelijke omgeving in gesprek met het kernteam van de omgevingsvisie. En dat is een nieuwe manier van werken. Op buurtniveau wordt er al langer nauw samengewerkt tussen het fysieke en sociale domein, ze trekken daar nu lessen uit hoe ze daar ook op gemeentelijk niveau op kunnen sturen.

Mary zegt dat de omgevingsvisie start vanuit gedeelde waarden. Dat doen ze door leefmilieus te definiëren en de hele gemeente daarin op te delen. De truc is om die waarden politiek-arm te definiëren in de omgevingsvisie. Daarna kun je leefmilieus politiek laden en richting geven. Dan kun je stimuleringsfondsen en subsidies aanvragen. Dat gaat verkokering tegen.

Dianne noemt nog het **omgevingskwaliteitsteam**, dat het bestuur van het Nationaal Programma Groningen adviseert, op verzoek van initiatiefnemers, over projecten die impact hebben op de fysieke leefomgeving. Het Nationaal Programma Groningen ondersteunt grote maatschappelijke initiatieven. Hier komen goede projecten uitrollen. De kwetsbare kant is dat langsgaan bij dit programma facultatief is, waardoor er veel gemiste kansen ontstaan.

Wat kan het Rijk doen?

De vraag komt of er behoefte is aan een regionaal platform waar zij allemaal in zitten om zulke dingen vaker te bespreken.

Hier ontstaat discussie over, maar ze komen tot de conclusie dat er heel veel lijnen tegelijk lopen, die soms sterk met elkaar concurreren. Er zou dan in elk geval goed naar gekeken moeten worden: wie doet dan mee, welk mandaat is er en welke slagkracht. Dianne vat het als volgt samen: 'van al die losse draden moet je samen een sterk touw maken, en die kans ligt er als we de goede dingen doen met elkaar.'

Daarna volgt de vraag: wat kan het Rijk doen?

Mary wil dat dit symbolische touw al door het Rijk wordt gevlochten, in plaats van dat gemeenten het zelf moeten doen. Het zou fijn zijn als alle losse organisaties elkaar weten te vinden, zodat vragen niet versnipperd binnenkomen.

Henny wil meer verbinding tussen provincie, gemeente en waterschap als het gaat over ruimtelijke kwaliteit. Het komt nu top-down vanuit het Rijk, en zij verwacht meer wederkerigheid. Welke stimulerende rol kunnen de bouwmeesters en de decentrale overheden samen innemen?

Enno wil meer regionale samenwerking, ook op kwaliteitsniveau, want de opgaven trekken zich steeds minder aan van grenzen. Opdracht aan het Rijk: zorg dat dat besef ontstaat. Stimuleer en inspireer. Anders ontstaan deze gesprekken niet terwijl ze zo nodig zijn.

Dianne: faciliteer het door de schalen heen denken. Omarm kwaliteit en laat kwaliteit en snelheid geen tegenstelling meer zijn, maar laat die twee elkaar versterken.

Marielle: stel je als Rijk op als gesprekspartner vanuit de *Nota Ruimte* voor de regio. Er zijn veel regionale samenwerkingsvormen. Kan het College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs geen uitwisseling van *best practices* (ondanks dat lokale context niet overdraagbaar is) organiseren?

Colofon

Tekst en tekeningen

Federatie Ruimtelijke Kwaliteit:

Marielle Hoefsloot, Bas Schout, Dorien de Voogt en Flip ten Cate

Met dank aan alle geïnterviewden

Redactie

Nicoline Kok - den Exter, Atelier Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs

Kirsten Schipper

Omslag

Carlijn Kingma

Elio, or the house of time and space

Samenwerking tussen Davide Perrotoni en Carlijn Kingma

Geschreven en getekend in Rotterdam, 2017

Vormgeving

Studio Sander Boon

© 2026 College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs

ELIO

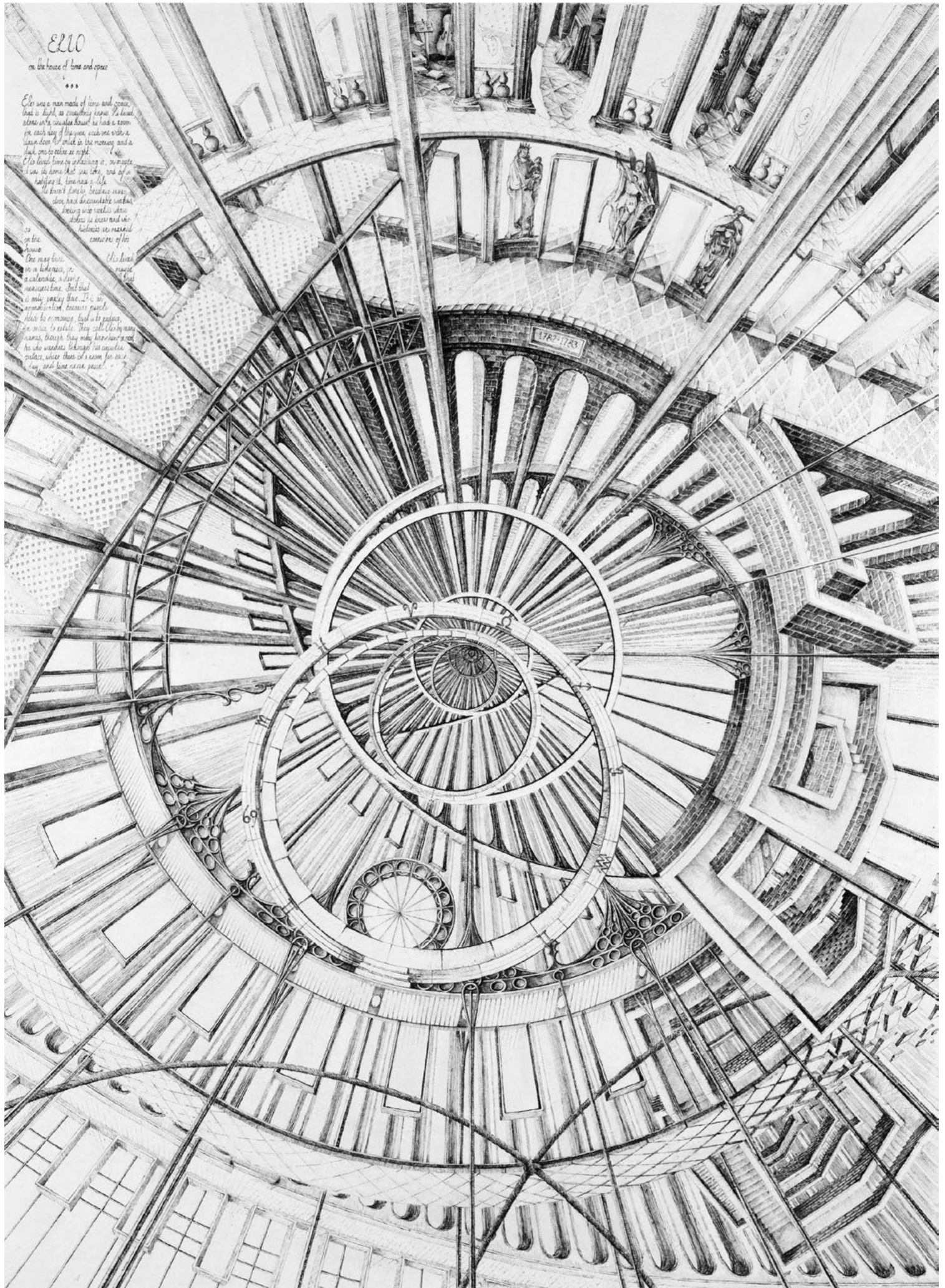
on the house of time and space

Elio was a man made of time and space,
that is light, as something more. He lived
above us, in a house that he had a room
for each day of the year, and one with a
view down to the street in the morning and a
view up to the sky at night.

He lived time by watching it, so much
that he knew that you like, you of a
certain it, time has a life.
He doesn't finally because more
does not discomfite me, but
being in the world, where
there is time and the
history of man's
conscience of his

on the
house
One may live
in a house, in
a calendar, a time
measure, but that
is only living that is in
a house, but it is not
living, but it is to pass,
in time, to relate. They call living
names, though they may have a name
he who watches, looking at the clock
where there is a room for a
day and time never pass.

the house
made
that

Carlijn Kingma, Elio, or the house of time and space